

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחֲשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק ב

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-135/136 לספ'). צד ימין: ארבעת (?) המינים והכתובת "לחרות ירושלם". צד שמאל: תיאור סכימאטי של חזית המקדש והשם "שמעון".

מקור: Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליניר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- 579 אברהם (אבי) ששון
הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- 603 זאב ספראי
כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
- 729 דבורה דימנט
רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- 757 כנה ורמן
אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- 799 נועם מזרחי
'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
העברית בימי הבית השני
- 855 יונתן אדלר
מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
מחקר חדש
- 873 אשבל רצון
גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העירים והרקע המקראי שלה

אשבל רצון

כיצד יכול היה האדם בעולם העתיק לשער את צורת הארץ? הארץ גדולה מכדי לראות עד סופה, והוא לא היה יכול לצאת לחלל לראות אותה מבחוץ. ואף על פי כן, בני אדם ניסו לשער את צורתה מימים קדמונים, בהתבסס על תצפיות, דיווחים של נוסעים, הסקה לוגית ומסורות דתיות. ובאותה מידה שבה הדת השפיעה על מסקנתם, כך גם תוצאות החקירות המדעיות משולכות כל הזמן ברעיונות דתיים.¹ גם מקומם של ההוגים היהודים לא נפקד, ואנו מוצאים חקירות בדבר צורת הארץ בחיבורים יהודיים מהעת העתיקה. רמזים לחקירות גאוגרפיות וקוסמולוגיות מופיעים כבר במקרא, אך דיון ישיר בנושא זה נמצא לראשונה בחלקים המוקדמים של ספר חנוך. מאמר זה יתמקד בספר העירים, אך יתייחס גם לספרות קרובה בת הזמן, למקורות ההשפעה של הספר ולטקסטים שבהם אפשר למצוא המשך של הרעיונות המופיעים בו. אף על פי שספר חנוך לא נכנס לקאנון המקרא העברי וגם לא למקרא של רוב הקבוצות הנוצריות, נראה כי הרעיונות הקוסמולוגיים המופיעים בו לא נותרו בשולי המחשבה היהודית, והרעיונות הקשורים לצורת הארץ יכולים לשמש דוגמה לכך.

* נושא זה נדון לראשונה בדוקטורט שלי בהנחייתו של פרופ' בצלאל בר כוכבא, ועל כן הוא מתאים ביותר להיכלל בקובץ לכבוד הגיעו לגבורות. לאורך השנים הרעיון המקורי עבר כמה התפתחויות שמופיעות במאמר זה. ברצוני להודות לפרופ' יונתן בן דב ולפרופ' כנה ורמן על הערותיהם המועילות לגרסאות שונות של המאמר. כמו כן ברצוני להודות לאברהם יוסקוביץ' על הסיוע בהתקנת המאמר.

1 K. Hoheisel, 'Art. Religionsgeographie', *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe* 1 (1988), pp. 108–120 (esp. p. 108); F. Stoltz, *Weltbilder der Religionen: Kultur und Natur, Diesseits und Jenseits, Kontrollierbares und Unkontrollierbares*, Zürich 2001, pp. 23 ff.; B. Janowski, 'Das biblische Weltbild: Eine Methodologische Skizze', בתוך: ינובסקי ואגו, תמונת העולם, עמ' 3–26.

התפיסה המקובלת כיום, שלאֶרץ צורת כדור, ידועה לכל הפחות מהמאה הרביעית לפנה"ס. אולם גם לאחר שאריסטו פרסם את טיעונו בזכות תאוריה זו,² היא לא התקבלה על הכל, וכותבים רבים, יוונים וברברים כאחד, המשיכו להתייחס לאֶרץ כשטוחה גם מאות שנים אחרי כן. בין הכותבים היהודים אפשר לציין כדוגמה חריגה את פילון האלכסנדרוני.³ אולם גם אם מרבית הכותבים היהודים דמיינו את הארץ כשטוחה, אפשר למצוא גיוון בצורת גבולותיה בטקסטים השונים.

ספר העירים

ספר העירים הוא חלקו הראשון של ספר חנוך הראשון (חנוך א-לו). עדות מקוטעת בארמית נשמרה בקומראן במגילות מהמאה השלישית עד המאה הראשונה לפנה"ס. תרגום כמעט מלא ליוונית נמצא על פפירוס פנופוליטנוס במצרים (Cairo 10759) ותרגום קצת שונה של פרקים מתוך ספר העירים נמצא אצל הכרונוגרף הביזנטי סינקלוס. מיוונית הספר תורגם לגעז (אתיופית קלאסית), שם הוא נשמר עם כל ספר חנוך כחלק מהמקרא האתיופי בכתבי יד שהקדום שבהם מתוארך למאה הארבע עשרה לספירה. פרקים יז-לו מתארים מסעות של חנוך ברחבי הארץ וסביב קצותיה, והם הרלוונטיים ביותר לענייננו.

מראשית המחקר נחשבו פרקים אלה למקור נפרד ומאוחר יותר מחלקו הראשון של הספר. אולם בד בבד הם עצמם מורכבים מכמה מקורות קטנים יותר שנערכו יחד בשלבים אחדים. הם אינם מתועדים בכתבי היד הקדומים ביותר מראשית ומאמצע המאה השנייה לפנה"ס. חוקרים משערים שהם היו שם, אך לא שרדו, אולם זה לא הכרחי. הם מתועדים רק בעותקים 4Q204-6 מהמאה הראשונה לפני הספירה. על איחורם של פרקים אלה ארחיב במקום אחר.⁴

אין בפרקים אלה תיאור ישיר של צורת הארץ, ובכל זאת מרבית החוקרים שהתייחסו לעניין זה הניחו שהארץ, כפי שהיא מתוארת בספר חנוך, היא בצורת דיסקה, דהיינו שטוחה ועגולה. על פי רוב הם לא הביאו תימוכין לדעתם, ואפשר

2 על השמים ב, 14, 297a8-298b21.

3 על נטיעתו של נח, פסקה 3 ('מוס', 'על נטיעתו של נח', מ' ניהוף [עורכת], פילון האלכסנדרוני: כתבים, ירושלים תשע"ה, עמ' 162); D. T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus*; (1986, Leiden 1986, p. 167 of Plato, רצון, קוסמולוגיה, עמ' 160.

4 על החיבור ההדרגתי של פרקים יז-לו כתב כבר מיליק, ספרי חנוך, עמ' 25, והסכים לדבריו ניקלסבורג, חנוך א, עמ' 7; טיכלאר, נביאים, עמ' 158-161 מציע ניתוח מפורט וקצת שונה, שאני מקבלת. על איחורם של פרקים אלה ראו E. Ratzon, 'Source Criticism in

1 Enoch' (forthcoming)

רק לשער שהם שאבו השקפה זו מתפיסות מוכרות בתרבויות שכנות;⁵ ראייה אחת הובאה מספר המאורות.⁶ חשוב לציין שהממצא מקומראן מראה שבתקופת הבית השני ספר העירים וספר המאורות היו שני חיבורים נפרדים שמעולם לא הועתקו יחד, על כן אין להסיק בהכרח מהתפיסה בספר המאורות על אמונותיהם של מחברי ספר העירים. במאמר הנוכחי אנסה לדון בראיות מתוך ספר העירים עצמו לתפיסה של מחבריו לגבי צורת הארץ. חוקר יחיד שהתייחס לנושא בפירושו הוא אוגוסט דילמן, שבמאה התשע עשרה היה גם הראשון שפרסם מהדורה ביקורתית של הנוסח האתיופי של הספר, הנוסח היחיד שהיה זמין לחוקרים באותו הזמן. אתייחס כאן לראיה שהוא מביא מספר העירים.

חנוך כא-לב מתאר מסע של חנוך מקצות מערב אל קצות מזרח דרך מרכז הארץ. הפרקים הבאים, פרקים לג-לו, מתארים מסע של חנוך סביב קצות הארץ. המסע מתחיל ומסתיים במזרח. תיאור המסעות בנוסח האתיופי מתחיל בפועל משורש עו"ד (כא, א) שמשמעו ללכת סביב, להקיף, וגם ללכת במעגל. השימוש בפועל זה הביא את דילמן למסקנה שמסלול מסעו של חנוך היה מסלול מעגלי סביב קצות הארץ, והמסקנה שהוא הסיק מכך היא שלפי ספר חנוך הארץ כולה היא בצורת עיגול.⁷ במקרא האתיופי השורש עו"ד אכן עומד פעמים רבות כנגד סב"ב העברי (לדוגמה במדבר כא, ד ודברים ב, א). אולם גם השורש סב"ב לא בהכרח מציין תנועה מעגלית. לדוגמה, ביהושע ו, ג לפני שבני ישראל מקיפים את חומות יריחו, נאמר להם 'וְסַבְתֶּם אֶת הָעִיר'. גם פועל זה מתורגם באמצעות השורש עו"ד בגעז. האם עלינו להסיק שיריחו הייתה מוקפת חומה עגולה?⁸ בנוסף לכך, אותו השורש בגעז

5 דילמן, חנוך, עמ' 123, 222; מיליק, ספרי חנוך, עמ' 22-41; נויגבאואר, הפרקים האסטרונומיים, בתוך בלאק, חנוך, עמ' 395; קובלנץ באוץ', גאוגרפיה, עמ' 160-190; P. Grelot, 'La géographie mythique d'Hénoch et ses sources orientales', *Revue Biblique* 65 (1958), pp. 33-69; E. Rau, *Kosmologie, Eschatologie und die Lehrautorität Henochs. Traditions- und formgeschichtliche Untersuchungen zum äthiopischen Henochbuch und zu verwandten Schriften*, Ph.D. dissertation, Hamburg 1974, pp. 186-187; M. Albani, *Astronomie und Schöpfungsglaube: Untersuchungen zum astronomischen Henochbuch*, Neukirchen-Vluyn 1994, pp. 47-51; J. Stock-Hesketh, 'Circles and Mirrors: Understanding 1 Enoch 21-32', *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 21 (2000), pp. 27-58

6 ראו להלן הערה 99.

7 דילמן, חנוך, עמ' 123; A. Dillmann, *Lexicon Linguae Aethiopicae*, New York 1955; pp. 999-1001; W. Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, Wiesbaden 2006, p. 77

8 אף על פי שמדובר בפיקציה, הרי העיר יריחו היא עיר ממשיה, וחומות ערים אחרות היו מוכרות לכותב. קשה להבין את הכתוב ביהושע כמתייחס דווקא להקפה מעגלית סביב חומות העיר.

עומד פעמים רבות כנגד שורשים אחרים בעברית, כגון 'להתהלך' (בראשית יב, ו) ו'לעבור' (זכריה א, י). יתר על כן, דילמן, כאמור, הכיר רק את הנוסח האתיופי. לא נשמר נוסח ארמי לחנוך כא, 1, אך הנוסח היווני משתמש פה בפועל ἐφοδεύω. פועל זה יכול לשמש לעיתים נדירות במשמעות של הקפה, אבל משמעותו הרגילה היא חקירה מתוך סיור או ריגול. הוא לא מופיע הרבה בתרגום השבעים, ובמקבילה העברית האחת שלו הוא מתרגם את הפועל 'חפר' (דברים א, כב).⁹ נראה אפוא שגם בחנוך כב הוא בא להדגיש את חקירותיו של חנוך ולא את צורת הארץ. אם כן, אי אפשר לקבל את ראייתו של דילמן, המתבססת על הבנה לא סבירה של התרגום האתיופי. לעומת זאת, אני סבורה שאפשר ללמוד על תפיסת צורת הארץ של מחברי ספר העירים מפסוקים נוספים, שמצביעים דווקא על צורה מרובעת של הארץ.

מסע חנוך הראשון

פרקים יז-יט הם יחידה ספרותית המנותקת במידה רבה מן ההקשר שלפניה ושלאחריה,¹⁰ ומתארת מסע של חנוך ברחבי היקום. יז, 1 מתחיל במילים 'ויובילוני אל מקום אחד', ולא מפרט מי הם אלה שמתלווים לחנוך. יט, 3 הוא פסוק החותם את שלושת הפרקים שקדמו לו: 'ואני, חנוך, ראיתי בחקירותי את המראות לבדי, את קצות הכל, ואף אדם לא יראה כפי שאני ראיתי'. פסוק זה מדגיש את מה שנאמר לאורך הפרק, שחנוך ראה בעצמו את כל המראות האלה, ושהוא האדם היחיד שזכה לראותם.¹¹ אף על פי שפרקים יז-יט הם יחידה ספרותית נבדלת, הרי גם היא מורכבת מכמה

9 ראו גם LSJ.

10 צ'ארלס, חנוך, עמ' 38 ואחרים.

11 לניתוח נוסף של יחידה זו ראו טיכלאר, נביאים, עמ' 157-158; קובלנץ באוץ', גאוגרפיה; רצון, תפיסת מבנה היקום, עמ' 58-59; בלאק, חנוך, עמ' 15, טוען שהרשימות האסטרונומיות והמטאורולוגיות לקוחות ממקור אסטרונומי. הוצעו גם הסברים אחרים. אחדים ראו את מסעו הראשון של חנוך לאורם של סיפורי הנקיה (vékuia) היווניים, ראו דילמן, חנוך, עמ' 116; צ'ארלס, חנוך, עמ' 38-39; קובלנץ באוץ', גאוגרפיה, עמ' 238-244; D. Albrecht, *Nekya: Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse*, Leipzig 1893; F. Glasson, *Greek Influence in Jewish Eschatology*, London 1961, pp. 8-11; סקוט מסביר את חנוך א, יז-יט כסיפור הדומה לסוגה היוונית περίοδος ראו J. M. Scott, 'Review: Kelley C. Bautch, *A Study of the Geography of 1 Enoch 17-19: "No One Has Seen What I Have Seen"*', *Review of Biblical Literature* (2005) [http://www.bookreviews.org/pdf/4367_4852.pdf]. קרול ניוסום קוראת פרקים אלה לאור ספרות החוכמה המלכותית והספרות הדיפלומטית של המזרח הקדום, שיעודן הוא להציג את המלך כשליט העולם, ובמקרה זה להדגיש את חוכמתו של חנוך. ראו C. Newsom,

מקורות. המקור הראשון, יז, 1 – יח, 5, הוא הרלוונטי ביותר לענייננו, ומורכב משתי רשימות. האחת מפרטת את מקורות המים של הארץ, כלומר את הנחלים, הימים, מי התהום ואוצרות תופעות מזג האוויר מעל ראש הר שמגיע השמימה; והאחרת מונה את כל הרוחות השונות בעולם, אלה שסייעו בכריאתו, אלה שמחזיקות אותו במקומו, ואלה שמסיעות את המאורות על פני הרקיע. הרשימות מזכירות על דרך האסוציאציה גם תופעות קוסמולוגיות נוספות שנמצאות באזורים סמוכים ביקום (נהר אש של שקיעה מאחורי הים התיכון; עולם המתים ליד מי התהום; אבן פינת הארץ בסמוך לרוחות שמהוות את עמודיה). רשימות מסוג זה, המתמקדות בעיקר בקוסמולוגיה ובמטאורולוגיה, נפוצות מאוד בכל הספרות האפוקליפטית.¹²

רשימת תפקידי הרוחות (יח, 1-5) מכילה תיאורים מפורטים של מבנה היקום בכללותו. תרגום שלה אביא להלן עם דיון בנוסח ובפרשנות. מלבד הנוסח האתיופי, ישנה גרסה יוונית מלאה לשלושת הפרקים בפפירוס פנופוליטנוס, ולפסוק יט, 3 יש אף עדות כפולה בפפירוס זה. למרבה הצער, לא נשמרה עדות ארמית לפסוקים אלה.

יח, 1-5:

(1) וראיתי את אוצרות כל הרוחות, וראיתי איך הוא סידר בהם את כל הבריאה ואת מוסדי הארץ. (2) וראיתי את אבן פינת הארץ וראיתי את ארבע הרוחות, אשר את הארץ נושאות ואת רקיע השמים. (3) [וראיתי איך הרוחות נוטות את גובה השמים, והן עומדות בין ארץ לשמים, [הן עמודי השמים]. (4) וראיתי את רוחות השמים אשר הופכות את גלגל השמש ואת כל הכוכבים, וגורמות להם לשקוע. (5) וראיתי את הרוחות אשר מעל הארץ נושאות עננים. ראיתי בקצות הארץ את יתד השמים מעל.

הערות

יח, 1:

כל כך על פי הנוסח היווני. רוב כתבי היד האתיופיים מקבוצה א' משמיטים מילה זו, אולם היא חוזרת פעמים רבות בפרק, ונראה כי מטרתה להדגיש שחונך ראה כל תופעה בעולם.

אוצרות אוצרות רוח נזכרים בפסוק שחוזר על עצמו בירמיהו י, יג; נא, טז ובתהילים קלה, ז. אוצרות מטאורולוגיים נוספים נזכרים במקרא: 'אוצר למטר' בדברים כח,

'The Development of 1 Enoch 6-19: Cosmology and Judgment', *Catholic Biblical Quarterly* 42 (1980), pp. 323-328

M. E. Stone, 'List of Revealed Things in the Apocalyptic Literature', F. M. Cross 12 et al. (eds.), *Magnalia Dei*, Garden City NY 1976, pp. 414-454

יב; 'אוצרות תהומות' בתהילים לג, ז; 'אוצרות שלג ואוצרות ברד' באיוב לח, כב; וראו גם 'אוצרות חשך ומטמני מסתרים' בישיעהו מה, ג.
 הוא סידר ἐκόσμησεν ביוונית. המתרגם האתיופאי תרגם מילה זו בטעות כ'קישט'.¹³
 ואולי התרגום נובע ממקור ארמי שהשתמש במילה 'קשט' במשמעות 'יסד'.¹⁴
 השימוש בזמן עבר (aorist ביוונית ו־perfect בגעז) מצביע על השתתפות הרוחות
 בכריאת העולם, ולא רק על פעילות מתמשכת בשימור העולם הקיים. התפישה
 המשתפת את המלאכים, החוכמה או כוחות אחרים בכריאת העולם עמדה במרכז
 פולמוס לאורך כל תקופת הבית השני וגם לאחריה.¹⁵
 הבריאה כך בנוסח האתיופאי. בנוסח היווני המילה κτίσεις מופיעה ברבים. סביר
 שהכוונה כאן היא לרכיבי היקום, ואם כן אין הברל משמעותי בין שני הנוסחים.¹⁶

- 13 ראו לודס, חנוך, עמ' 157; ומרטין חנוך, עמ' 48.
- 14 J. C. Greenfield and M. Sokoloff, 'The Contribution of Qumran Aramaic to the Aramaic Vocabulary', T. Muraoka (ed.), *Studies in Qumran Aramaic* [Abr-Nahrain Supplement Series 3], Louvain 1992, p. 91
 ב־11QtgJob ar xxiv.8 לאיוב לר, יג 'ומי שם תבל כלה'. הפסוק נוקט בפועל 'קשט' לתרגם את הפועל העברי 'שם'. אולם ראו A. Lange, "So I Girded My Loins in the Vision of Righteousness and Wisdom, in the Robe of Supplication" (1QapGen ar VI.4): of the "Book of the Words of Noah" and Second Temple Jewish Aramaic Literature', *Aramaic Studies* 8,1-2 (2010), pp. 20-44, esp. p. 28
 זה משתמש במשמעות 'אמת' או 'צדק' הרווחת של השורש קש"ט, ומפרש בתרגומו שהאל ברא את העולם בצורה נכונה.
- 15 ראו מ' קיסטר "נעשה אדם": הייחוד בין אחדות לריבוי, סוגיות במחקר התלמודי: קובץ הרצאות לזכר א"א אורבך, ירושלים תשס"א, עמ' 38-57.
- 16 משמעותו הראשונית של הפועל κτίω היא לאכלס, ומשם גם לייסד וליצור. בתרגום השבעים הפועל עומד כנגד השורש בר"א, וכך הוא גם מתורגם במילונים רבים. ראו LSJ, עמ' 1003; J. Lust et al., *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, vol. 2, Stuttgart 1996, p. 270; T. Muraoka, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Leuven 2009, p. 417. אך בתקופות קדומות הוא לא בא במשמעות יצ"ר, כי אם במשמעות עש"ה/עש"י, ראו J. Barr, 'Aramaic-Greek Notes on the Book of Enoch (II)', *Journal of Semitic Studies* 24 (1979), pp. 186-187. שם העצם בתרגום השבעים, כאשר יש לו מקבילה עברית, עומד תמיד כנגד 'הון' או 'קניין' אך בתהילים קג (קד), כד 'מלאה הארץ קניניך', המשמעות היא 'בריותיך'. ההופעות היחידות בתרגום השבעים של שם זה ברבים הן בטוביה לה, 15, שם מדובר על יצורים חיים המשבחים את האל. א"ש הרטום (הספרים החיצונים, מפרשים פרוש חדש בצרוף מבואות, תל אביב תשי"ט, עמ' 32) תרגם כאן 'בריות', תרגום המתאים למשמעות השם ביוונית של תרגום השבעים. אם כך, ייתכן שמשמעות הפסוק היא כמו 'נפח באפם נשמת חיים' (על דרך בראשית ב, ז), דהיינו באמצעות הרוחות אלוהים

מוסדי על פי הגעז, אף על פי שביוונית מופיע ביחיד.¹⁷ מוסדי או מוסדות הארץ נזכרים פעמים רבות במקרא: ישעיהו כד, יח; מ, כא; ירמיהו לא, לז; מיכה, ו, ב; תהילים פב, ה; ומשלי ה, כט. ביטויים קרובים הם 'מוסדי הרים' בדברים לב, כב, ותהילים יח, ח; 'מוסדות שמים' בשמואל ב' כב, ח ו'מוסדות תבל' בשמואל ב' כב, טז ובתהילים יח, טז.

2:

וראיתי ג'ורג' ניקלסבורג סבור כי מילה זו הייתה צריכה לבוא לפני 'מוסדי הארץ', וכך האל סידר בעזרת הרוחות את כל הבריאה, וחנוך ראה את מוסדי הארץ ואת אבן פינתה.¹⁸ יש בהצעתו היגיון רב, בייחוד לאור הקשר בין מוסדי הארץ ואבן הפינה בדימוי היקום למבנה אבן, אך אין לה סימוכין טקסטואליים.

אבן פינת הארץ נזכרת באיוב לח, ו.

ארבע הרוחות רוחות אלה אינן זהות לכל הרוחות מהפסוק הקודם. התבנית 'וראיתי את... וראיתי איך...' חוזרת פעמיים. תחילה, 'ראיתי את אוצרות כל הרוחות וראיתי איך הוא סידר...', ולאחר מכן, 'ראיתי את ארבע רוחותיו... וראיתי איך הרוחות פורשות את גובה השמים'. יש לדייק ממנה שכל הרוחות משמשות את האל בסידור הבריאה כולה (ואת מוסדי הארץ), ואילו רק ארבע רוחות מהן פורשות את השמיים. בנוסף לכך, הפעלים המתייחסים לרוחות אלה ביוונית הם ב'impf'. בניגוד לעבר שבפסוק הקודם (ראו לעיל, ד"ה 'הוא סידר'). נראה שמתואר כאן מצב מתמיד בהווה, שבו הרוחות ממלאות תפקיד בהחזקת היקום הקיים.¹⁹ 'ארבע הרוחות' או 'ארבע רוחות השמים' מוכרות מהמקרא, בעיקר מהספרים המאוחרים. שם הן מתייחסות לארבעת הכיוונים, ומסמלות גם מקומות רחוקים בקצות הארץ או השמיים. 'ארבע

הקים לתחייה את בריותיו. אולם בהקשר כאן מדובר על היקום הפיזי, וסביר יותר להבין שהאל השתמש ברוחות להוביל את רכיבי היקום למקומם בבריאת העולם.

17 אוהליג, חנוך, עמ' 547, ניסה לדייק מכאן שהנוסח האתיופי גורס Grundfesten (מוסדות) ואילו הנוסח היווני גורס כאן Grundstein (יסוד? אבן יסוד?). אולם τὸν θεμέλιον ביחיד מאוד נדיר בתרגום השבעים, וכנסמך ל'ארץ' ἡς ἡς תמיד מופיע ברבים. בשלוש הפעמים שהוא מופיע ביחיד המקבילה העברית בתהילים קלז (קלו), ז היא 'יסוד'; בירמיהו נז (כח), כו היא 'מוסדות'; ובבן סירה א, 15 לא קיימת מקבילה עברית. במקרא ובמגילות נמצאים רק 'מוסדי/מוסדות הארץ' ולא יסוד או מוסד הארץ.

18 ניקלסבורג, חנוך א, עמ' 277.

19 בניגוד לדעת דילמן, חנוך, עמ' 117, בלאק, חנוך, עמ' 157-158 וניקלסבורג, חנוך א, עמ' 284-285, שזיהו את ארבע הרוחות הללו עם כל הרוחות שבהן האל סידר את הבריאה. לדעת רובובסקי (קוסמולוגיה, עמ' 215-216), כל הרוחות בפרק זה הן קבוצה אחת של רוחות עם תפקידים שונים.

הרוחות': ירמיהו מט, לו; יחזקאל לז, ט; מב, כ; דברי הימים א' ט, כד. 'ארבע רוחות השמים': זכריה ב, י; ו, ה; דניאל ז, ב; ח, ח; יא, ד.

אשר את הארץ נושאות ואת רקיע השמים האקונוטיב של הרקיע בנוסח היווני ובחלק גדול מכתבי היד האתיופיים²⁰ יכול להתייחס לנשיאה של הרוחות או לראייה של חנוך. כלומר, או שחנוך ראה את ארבע הרוחות שנושאות את הארץ וגם נושאות את רקיע השמיים, או שחנוך ראה את ארבע הרוחות שנושאות את הארץ והוא ראה גם את רקיע השמיים.²¹ אולם על פי שני הנוסחים הרוחות הללו עומדות בין ארץ לשמיים, ועל פי הנוסח האתיופי הן גם עמודי השמיים שפורשים את גובה השמיים, כך שסביר יותר שהרוחות נושאות גם את השמיים. נשאלת השאלה: אם הרוחות עומדות בין ארץ לשמיים, כיצד הן נושאות את הארץ? הרמן גונקל הציע לשנות בנוסח היווני את τῆς γῆς ל- τῆς γῆς ולמחוק את המילה καὶ. כך משמעות הפסוק תהיה 'ראיתי את ארבע רוחות הארץ אשר נושאות את רקיע השמים'.²²

רוברט צ'ארלס מייחס את הטעות לארמית, וסבור שהמילה ארבע הוכפלה, ואחר כך הועתקה כארעא.²³ שתי ההצעות אפשריות, אך חסרות ביסוס טקסטואלי. אחרים מציעים שהרוחות נושאות את הארץ והן גם עמודי הארץ. הצעה זו נתמכת בכתב יד אתיופי אחד (Ull).²⁴ וקשה להכריע.

- 20 (BM 485, BM 491, Berl, Abb 35¹, Abb 55, 2080, 6281) כל קיצורי כתבי היד הם על פי ניב, חנוך האתיופי, כרך א, עמ' xv-xvi.
- 21 אוהליג, חנוך, עמ' 547-548, העדיף את הקריאה האחרונה.
- 22 H. Gunkel, *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments*, Göttingen 1910, p. 46, n. 6
- 23 צ'ארלס, חנוך, עמ' 40. מהצעתו של צ'ארלס עשויה לעלות ההשלכה שלמתרגם האתיופי או לאחד העורכים של גרסה זו הייתה גישה בלתי אמצעית לנוסח הארמי ללא התיווך של התרגום היווני, אך ייתכן גם שלפני המתרגם האתיופי עמד נוסח יווני אחר מהמוכר לנו. אפשרויות אלה הועלו על ידי כמה חוקרים, אולם נדרש מחקר נוסף כדי להכריע בכך. לסיכום העמדות, ראו רצון, תפיסת מבנה היקום, עמ' 46-47.
- 24 דילמן, חנוך, עמ' 117, בלאק, חנוך, עמ' 157-158 וניקלסבורג, חנוך א, עמ' 284-285. הנוסח של כתב יד Ull ככל הנראה לא עמד בבסיס הנוסח היווני כפי שהגיע לירינו, שכן סיום המשפט במילה 'שמים' נדרש כדי להסביר את ההומיאולאטון שהתרחש בו (ראו להלן). אך ייתכן שהנוסח היה 'והן עמודי ארץ ושמים'.

:3

וראיתי איך הרוחות פורשות את גובה השמים... הן עמודי השמים הקטעים שבסוגריים מרובעים חסרים בנוסח היווני בגלל הומיאוטלאוטון.²⁵ כתב יד U11 גורס: הן עמודי השמיים והארץ.

נוטות ברוב כתבי היד: yərabbəwā, במשמעות של פרישת יריעה (שמואל ב' יז, יט; שמות כה, כ; ישעיהו יט, ח). אפשר גם 'נוטות' על פי תהילים קג, ג 'נוטה שמים כיריעה'. מתיו בלאק סבר שהמקור היה בעברית 'נטה' ובארמית 'מתח'. לטענתו, ל'מתח' בארמית יש גם משמעות אינטרנזיטית, וכך הרוחות מתמתחות אל גובה השמיים או 'לרום שמיא' בארמית.²⁶ Tana 9 ו־2080: yərakkəwā, עשוי להיות במשמעות 'הרוחות אשר מגיעות אל גובה השמים'.²⁷ אם המקור אכן היה 'מתח', כפי שהציע בלאק, הרי ייתכן ששתי הגרסאות האתיופיות מציגות שני תרגומים אפשריים של הארמית.

עמודי השמים עמודי שמיים נזכרים באיוב כו, יא.

:4

רוחות השמים אשר הופכות כך בנוסח היווני. ואילו בנוסח האתיופי סדר מילים הפוך שמשנה את משמעות המשפט. בעוד הנוסח האתיופי גורס שחנוך ראה 'את הרוחות שהופכות את השמים וגורמות לגלגל השמש ולכל הכוכבים לשקוע', הנוסח היווני גורס שחנוך ראה 'את רוחות השמים שהופכות ומגלגלות את גלגל השמש ואת כל הכוכבים'. כלומר, רק על פי הנוסח האתיופי הרוחות 'הופכות' את הרקיע. הדימוי של הרוחות כ'הופכות' את הרקיע מקורו בהתרשמות ממראה השמיים בלילה. בגלל הסיבוב של כדור הארץ סביב צירו, כוכבי השבת כולם נראים כנעים יחד ממזרח למערב לאורך הלילה בדומה לזריחה ולשקיעה של השמש לאורך היום. על פי המודל הגאוצנטרי שבו הארץ עומדת במקומה, הדבר נראה כאילו כוכבי השבת מקובעים על קליפה כדורית גדולה המקיפה את כדור הארץ, דהיינו הרקיע. כוכבי השבת עצמם אינם נעים, אלא צמודים לרקיע שמסתובב כולו סביב כדור הארץ. תפיסה זו, המציירת את הרקיע ככדור, שאובה מהפילוסופיה היוונית,²⁸ וזרה לחלוטין לכל המקורות הארץ־ישראליים מתקופת הבית השני. כפי שיוסבר בהמשך, בפסוק הקודם מובעת תפיסה שונה לחלוטין של הרקיע, כאוהל מרובע הפרוש על

25 צ'ארלס, חנוך, עמ' 40, ואחרים בעקבותיו.

26 בלאק, חנוך, עמ' 158.

27 ראו אוהליג, חנוך, עמ' 548.

28 אריסטו, מטאפיסיקה 12, 17 73b-1, וראו ש' סמבורסקי, חוקות שמים וארץ: הקוסמוס

של היוונים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 62.

גבי ארבעה עמודים. סביר להניח אפוא שהנוסח היווני, שגורס שהרוחות מניעות את השמש והכוכבים ולא את הרקיע, הוא המקורי, ואילו הנוסח האתיופי שהפך את סדר המילים נשען על תפיסות קוסמולוגיות זרות. הרוחות שמניעות את המאורות לאורך השמיים מוכרות לנו מספר המאורות (עב, 5; עג, 2; עה, 8) וממקורות יהודיים אחרים, והן אינן זהות לרוחות שמהוות את עמודי השמיים (והארץ?).²⁹

את גלגל השמש ואת כל הכוכבים וגורמות להם לשקוע כך בנוסח האתיופי. ואילו בנוסח היווני *διαεὐοντα*, אשר אין לו שום משמעות הגיונית בהקשר זה. הנרי סוויט תיקן ל-*διανύοντα* (מסימות).³⁰ צ'ארלס כתב כנגד הצעה זו שהיא דורשת שלא לקרוא *τροχόν* (גלגל) כי אם *τρόχον* (מסלול), וזה אינו מתאים לפועל שלפניו 'הופכות'.³¹ דילמן הציע *διεὐοντα*,³² ואם כך הנוסח יהיה 'הופכות ומגלגלות את גלגל השמש ואת כל הכוכבים'. על פי נוסח זה הכוכבים ובעיקר השמש מתוארים כגלגל המתגלגל תוך תנועתו בשמיים. ייתכן שהטעות באה מ-*διανέμοντα*, שיכול לשמש גם במשמעות מסדרות, שולטות. ואז הרוחות מגלגלות את גלגל השמש ואת הכוכבים ושולטות בהם.

5:

נושאות עננים כך בכתבי היד האתיופיים מהקבוצה השנייה וכן Abb 35 ו-2080. אולם בכתבי היד האחרים וכן בנוסח היווני: 'נושאות בעננים' (ביוונית ביחיד). מייקל ניב מסביר נוסח זה על פי המבנה התחבירי של 'נשא בעול'.³³ ואולי המתרגמים בנוסחים אלה קראו 'נישאות בעננים'. כך או אחרת, נראה שהנוסח העדיף הוא 'נושאות את העננים'.

בקצות כך בנוסח היווני ובכמה כתבי יד אתיופיים בקבוצה ב', ואילו בשאר כתבי היד האתיופיים 'בקצה' ביחיד.

יתד הנוסח האתיופי גורס 'רקיע'. הביטוי 'רקיע השמים' הוא ביטוי נפוץ יותר, וגם מתאים לחנוך לג, 2, שם נאמר שקצות השמיים מונחים על קצות הארץ. פרנסואה

29 וראו גם בבלי, פסחים צד ע"ב: 'תנו רבנן: חכמי ישראל אומרים: גלגל קבוע ומזלות חוזרין, וחכמי אומות העולם אומרים: גלגל חוזר ומזלות קבועין. אמר רב: תשובה לדבריהם – מעולם לא מציינו עגלה בדרום ועקרב בצפון'. נויגבאואר, הפרקים האסטרונומיים, עמ' 394 ודובובסקי, קוסמולוגיה, עמ' 215-216 העדיפו את הנוסח האתיופי.

H. B. Swete, *The Old Testament in Greek*, Cambridge 1909, p. 802

31 צ'ארלס, חנוך, עמ' 40.

32 דילמן, חנוך, עמ' 1045; וראו בלאק, חנוך, עמ' 158.

33 ניב, חנוך האתיופי, כרך ב, עמ' 104.

מרטין הציע חילוף של $\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\acute{\epsilon}\omega\mu\alpha$ ו- $\sigma\tau\acute{\iota}\gamma\mu\alpha$ ביוונית.³⁴ אולם הדמיון הגרפי לא מאוד משמעותי. סביר להניח שהמילה 'יתד' היא מקורית, וקשורה לדימוי הכללי של היקום כאוהל בפסוקים אלה. ייתכן שמעתיק יווני בעל תפיסת עולם שונה כבר לא הבין את הדימוי, ותיקן לביטוי השגור יותר.

ראיתי בקצות הארץ את יתד השמים מעל 9 Tana 'וראיתי את דרך המלאכים בקצות הארץ ואת רקיע השמים'.

ביחידה זו חנוך רואה את הרוחות שתומכות בשמיים ובארץ ואת הרוחות שמוכילות את המאורות ואת העננים. כמו כן, הוא רואה את הארץ ואת השמיים עצמם; הארץ עומדת יציבה, השמיים פרושים מעליה וקצות הרקיע מונחים על קצות הארץ. החזרה על המילה וראיתי שבע פעמים בפסקה זו הופכת אותה למוטיב חוזר, שברומה למשפט המסכם של המסע כולו, מטרתה להדגיש את הטענה שאלה אינם סמלים או חלומות. חנוך ממש רואה את כל רכיבי היקום והתופעות הקוסמיות. כמעט כל מונח הנזכר בפסוקים אלה מוכר מן המקרא: 'אוצרות הרוחות', 'מוסדי הארץ', 'אבן פינת הארץ', 'ארבע הרוחות', תיאור פרישת הרקיע ו'עמודי השמים' (ראו הפניות לעיל בהערות על הטקסט). מונחים אלה מופיעים ביידוע, כי למספר ברור שקוראיו מכירים אותם. יתר על כן, התיאורים שלו מוצגים כמבארים את המונחים המוכרים, וכך הוא מסביר שמראה הרוחות שעומדות בין ארץ לשמיים הוא למעשה 'עמודי השמים' הידועים. השימוש של מחבר הפסוקים במקרא מחזק את דעת החוקרים שעמדו על כך שספר העירם ככלל מתבסס במידה רבה על המקרא.³⁵ בפסוקים אלה חוזרים כמה פעמים מונחים ארכיטקטוניים: 'מוסדי הארץ', 'אבן פינת הארץ' ו'עמודי השמים'. מונחים אלה מדמים את היקום כולו לבית או לאוהל.³⁶ הביטוי 'אבן פינת הארץ', שלקוח מאיוב לח, ו, עשוי להצביע על צורה מרובעת,

34 וראו מרטין, חנוך, עמ' 49.

35 על הקשר של ספר העירם לתורה ראו M. Himmelfarb, *A Kingdom of Priests: Ancestry and Merit in Ancient Judaism*, Philadelphia PA 2006, pp. 39–41 לספרות החוכמה המקראית ראו ניקלסבורג, חנוך א, עמ' 38–39, 50–53, 58–61; G. W. E. Nickelsburg, 'Enochic Wisdom and its Relationship to Mosaic Torah', G. Boccaccini and J. J. Collins (eds.), *The Early Enoch Literature*, Leiden 2007, pp. 81–94. על היחס של ספר העירם למקרא בכלל בעניינים קוסמולוגיים ראו A. Y. Reed, 'Enoch, Eden, and the Beginnings of Jewish Cosmography', C. Burnett and J. Krayer (eds.), *The Cosmography of Paradise; the Other World from Ancient Mesopotamia to Medieval Europe*, London 2016, pp. 67–94.

36 בספר חנוך ככלל לתפיסות המקראיות, ראו רצון, תפיסת מבנה היקום, עמ' 291–293.

על המעבר בין דימויי בית לדימויי אוהל בפרק ראו ניקלסבורג, חנוך, עמ' 284.

שכן בעיגול אין פינות, אך הוא יכול להיות גם ביטוי אידיומטי שמציין את האבן החשוכה ביותר או הראשונה. לעומת זאת, התיאור של עמודי השמיים שמורכבים מארבע רוחות שפורשות את הרקיע מעל הארץ נראה כתיאור של המבנה הפיזי של היקום, והבנתו יכולה להיות משמעותית לענייננו.

מהתיאור אנחנו לומדים כמה פרטי מידע על הרוחות הללו:

- א. הן ארבע במספר
- ב. תפקידן לתמוך ברקיע
- ג. הן פורשות את גובה השמיים
- ד. הן עומדות בין ארץ לשמיים
- ה. הן עמודי השמיים

ארבע הרוחות מוכרות מן הספרות המקראית לעיתים כך ולעיתים בשם 'ארבע רוחות השמים'. הן מציינות את הכיוונים הגאוגרפיים ופורשות את המרחב הארצי והשמיי עד קצותיהם. לעיתים הן מתוארות כרוחות פיזיות נושבות (ירמיהו מט, לו ודניאל ז, ב), לעיתים הן באות במשמעות רוחנית של רוח אלוהים או רוח מחיה (יחזקאל לו, ט וזכריה ה, ה). פעמיים הביטוי נזכר בהקשר של מבנה המקדש (יחזקאל מב, כ ודברי הימים א' ט, כד). אולם כאן התיאור שלהן הרבה יותר מפורט. מצד אחד הן פורשות את גובה השמיים, ומצד אחר הן נקראות עמודי השמיים. הפועל רב"ב בגעז משמעו לפרוש, לנטות או למתוח יריעות ואוהלים. הדימוי של נטיית יריעת הרקיע כאוהל מופיע כמה פעמים במקרא (לדוגמה: ישעיהו מ, כב; זכריה יב, א; תהילים קג, ג). הביטוי 'עמודי השמים' גם הוא מוכר מן המקרא (איוב כו, יא), אך כאן מזהים עמודים אלה כארבע רוחות השמיים לראשונה. ניכר שמחבר הקטע השתמש בביטויים הרווחים בספרות המקראית על מנת לייצר מהם תמונת עולם סדורה שבה הורשה חנוך לצפות.³⁷

החוקרים חלוקים כיצד להבין תמונת עולם זו. דילמן חשב שהפסוקים מתארים את הרוחות כמרחפות בין ארץ לשמיים ומונעות את קריסת הרקיע במרכזו, אך פירוש זה אינו מתייחס לכך שהרוחות נקראות 'עמודי השמים'.³⁸ באיזה מובן רוחות שמרחפות סמוך לרקיע נראות כעמודים? בלאק סבר שהפועל הארמי המקורי כאן הוא 'מתח'. הוא ניסה לתת משמעות אינטרנזיטיבית לפועל 'מתח' ולומר שהרוחות אינן מותחות את הרקיע, כי אם מתמתחות אל הרקיע.³⁹ אולם חסרה כאן מילת היחס

37 על שימוש דומה של בעל ספר המאורות בביטויים מקראיים על מנת ליצור תאוריה 'מדעית' מובנית ראו E. Ratzon, 'The First Jewish Astronomers: Lunar Theory and Reconstruction of a Dead Sea Scroll', *Science in Context* 30 (2017), pp. 112–139

38 דילמן, חנוך, עמ' 117.

39 בלאק, חנוך, עמ' 158.

'אל', ומשמעות הפועל בגעז היא בדרך כלל טרנזיטיבית. קְלִי קובלנץ באוטש בחרה שלא לגרוס 'פורשות' או 'מותחות', אלא 'מגיעות אל', על פי עדותו היחידה של כ"י 9 Tana, שגורס yerakebwa. פועל זה מתיישב עם הדימוי של הרוחות כעמודים ואינו דורש פעולה של פרישה של הרקיע.⁴⁰ אולם מעבר לעובדה שזוהי עדות של כתב יד יחיד כנגד כל שאר כתבי היד, המשמעות 'מגיע' של הפועל אינה במובן הפיזי, אלא במובן שגורלו של אדם מגיע אליו.⁴¹ ניקלסבורג טען שהרקיע מונח ישירות על קצות הארץ, והעמודים ניצבים תחת מרכז הרקיע, על מנת למתוח אותו כאוהל כדי שלא יפול.⁴² אולם בהנחה שהרוחות שנושאות את הרקיע הן אותן ארבע הרוחות הנזכרות בפסוק ב, השאלה היא למה צריך ארבע רוחות לשם כך ואין די ברוח אחת במרכז. כפי שצינינו לעיל, במקרא מקומן של ארבע הרוחות הוא בקצות הארץ. נראה שדימוי של אוהל מרובע, שארבעה עמודי רוחות פורשים אותו בקצותיו, יכול ליישב את כל הקושיות, ולהסביר את כל הפרטים המופיעים בפסוקים אלה. הוא דורש ארבע רוחות, שעומדות בין הארץ לשמיים, פורשות את יריעת הרקיע מעל הארץ, עומדות כעמודים, ומאפשרות לשיפולי הרקיע לגלוש מעברן ולהיות מונחות על קצות הארץ. בתיאור זה גם משתלבת 'יתד השמים' שמופיעה בפסוק 5 ומקבעת את שולי הרקיע אל קצות הארץ.

אין בידינו שרידים ארכאולוגיים של אוהלים, שכן הם עשויים מחומרים מתכלים, אך תבליטים אשוריים יכולים לספק לנו מידע שעשוי לחזק את השחזור המוצע כאן. בתבליטים אפשר למצוא שני סוגי אוהלים: האחד הוא אוהל משולש עם מקל במרכזו. הסצנה המתוארת בתבליט היא של בישול אוכל, ונראה שהיה זה אוהל מטבח (ANEP 170, 171). אוהל מסוג זה תואם את המודל שהציע ניקלסבורג. האוהל האחר הוא אוהל מלכותי; צורתו מרובעת ומקלות תומכים אותו מכל צדדיו בדומה לאוהלים בדואיים מודרניים (ANEP 374). אוהל זה תואם את השחזור שאני מציעה במאמר זה. השימוש המלכותי של האוהל מתאים לדימוי של מבנה היקום יותר מאשר משקף אותו אוהל שהוא מטבח. נוסף על כך, נראה שאוהל מועד מתואר בצורה דומה בספר שמות, פרקים כו; לו-לח. יש מחלוקות רבות על מראהו המדויק של אוהל המשכן, אך מקובל שארבע דופןותיו ערוכות על פי ארבע רוחות השמיים. כך גם מתואר המקדש העתידי ביחזקאל ובית המקדש השני בדברי הימים (ראו להלן). השימוש באוהלים מרובעים לשם מקדשים או כמושב מלכותי מתאים יותר כדימוי למבנה היקום. אולם נראה שבחנוך יח ההשוואה לאוהל או

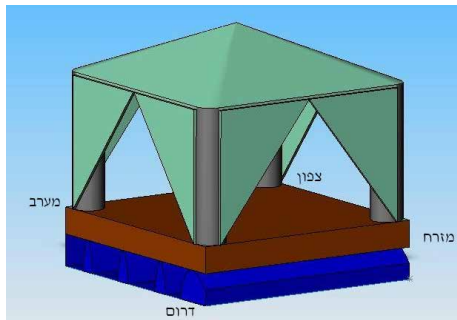
40 קובלנץ באוטש, גאוגרפיה, עמ' 102.

41 לדוגמה, בראשית מא, יג 'ויהי כאשר פתר לנו כן היה' מתורגם בגעז ל: ሰከላ : በከላ

: ለ : ለከላ : ለከላ.

42 ניקלסבורג, חנוך, עמ' 284-285.

למקדש לא נועדה להיות רק דימוי, אלא היא מתארת את היקום הפיזי עצמו, כפי שחנוך ראה אותו במסעותיו, לפרטיו. יקום זה בנוי בצורת קוביה. הארץ המרובעת מיוסדת בחלקו התחתון, ויריעת הרקיע פרושה מעליה באמצעות עמודי רוחות. יש לציין שעל פי תיאור זה עמודי רוחות השמיים צריכים לעמוד בארבע פינות הארץ. אם נזהה את ארבע הרוחות הללו עם ארבעת הכיוונים: צפון, דרום, מזרח ומערב, הרי פאות הארץ אינן חופפות כיוונים אלה, אלא הארץ כולה מסובבת ב־45 מעלות ביחס אליהם (איור 1). תפיסה דומה של ארבע הרוחות שמגיעות מפינת הארץ אפשר למצוא בחזון יחנן ז', 1: Μετὰ τοῦτο εἶδον τέσσαρας ἀγγέλους ἐστῶτας ἐπὶ τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς γῆς, κρατοῦντας τοὺς τέσσαρας ἀνέμους τῆς γῆς, ἵνα μὴ πνέῃ ἄνεμος הארץ, אווזים את ארבע רוחות הארץ כדי שלא תשב רוח, אם אכן יש לתרגם כאן את המילה γωνία כפינה ולא כצד.⁴³

איור 1: מבנה היקום על פי חנוך יח, 1-5

שערי השמיים

פרקים לג-לו חותמים את ספר העירים. בניגוד למסע הלינארי בפרקים הקודמים, פרקים לג-לו עוסקים במסע של חנוך סביב קצות הארץ, החל מהמזרח בניגוד לכיוון השעון. המסע מסתיים בנקודת ההתחלה במזרח ומכיל תיאור שני שלו.⁴⁴ המסע מחולק לחמש יחידות קטנות, שבכל אחת מהן חנוך מגיע לצד אחר של הארץ ומתאר את מה שראה שם. המעבר מצד לצד פותח בכל פעם במילים: 'ומשם הלכתי צפונה/

43 ראו L.S.J, עמ' 364 ועיינו תרגום השבעים לשמות כו, כג, שם המילה עומדת כנגד 'ירכתיים'.

44 טיכלאר, נביאים, עמ' 161-163 סבור שפרקים אלה נכתבו כמקור נפרד מהפרקים שקדמו להם. ונראית דעתו.

מערבה/דרומה/מזרחה בקצות הארץ, ושם ראיתי...', בגיוון קל בנוסחים.⁴⁵ הפתיחה הזאת של כל מראה מדגישה שוב את הטענה שזהו מסע ממשי של חנוך, שבו הוא רואה מקומות שהמחבר חושב שהם אמיתיים ולא סמלים של חיזיון. ההליכה של חנוך מצד לצד מבהירה לקורא שכל אחד מקצות הארץ הוא מקום מובחן ממשנהו, וחנוך רואה בו מראה דומה אך נפרד.

המסע מתחיל באמירה כללית שעל קצות הארץ מונחים קצות השמיים. לאחר מכן בכל אחת מרוחות השמיים מתוארים שלושה שערים-פתחים ברקיע שמיועדים למעבר של תופעות אסטרונומיות ומטאורולוגיות. חריג הוא פרק לו המתאר שוב את שערי המזרח, אך מציין כי מעל שלושת השערים נמצאים שלושה שערים קטנים נוספים, המיועדים לרוחות.⁴⁶ אולם ככל הפרקים, כולל פרק לו, תיאור קצות הארץ דומה, כי לארץ ארבעה קצוות סימטריים, ובכל קצה שלושה שערים. תיאור דומה נזכר בספר המאורות בחנוך עו, אך שם שנים עשר השערים, שמחולקים שלושה-שלושה בכל צד, מיועדים כולם לרוחות, ולא לתופעות אסטרונומיות.⁴⁷ משני התיאורים ברור שלארץ ארבעה צדדים מובחנים וסימטריים זה לזה. פתחים ברקיע המשמשים למעבר בין ארץ לשמיים נזכרים במקרא ובספרות המסופוטמית (ראו להלן), אולם אין בידינו פירוט של תפקידו של כל פתח ותיאור של דרך ארגון

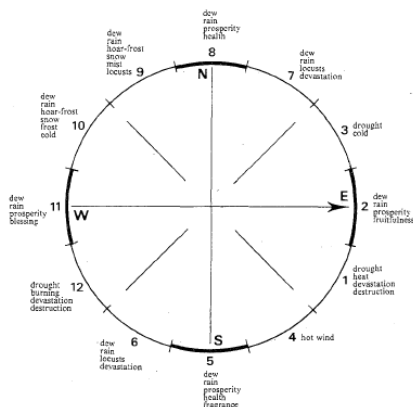
45 פפירוס פנופוליטנוס נקטע לקראת סוף פרק לב, ואין בידינו עדות יוונית נוספת על פרקים אלה. מגילה 4Q206 מכילה פרגמנטים מקוטעים ביותר, ומיליק מזהה אותם כשערים לפרקים לג-לד. אולם הקריאות של מיליק מסופקות, וגם אם מקבלים אותן הנוסח המוצע רחוק מאוד מנוסח התרגומים. כך שאין ראיה ברורה לשיוכם לפרקים אלה. במגילה 4Q204 יש משפטים ספורים ומקוטעים מפרקים לה-לו. ואם כן, אנו נאלצים לסמוך בעיקר על הנוסח האתיופי בנוגע לשערי השמיים שבספר העירים. על מנת לקצר לא אביא כאן דיון בשינויי הנוסח הרבים של פרקים לג-לו, שכן הם אינם מעלים או מורידים לעניין הצורה של הארץ שעולה מהפרקים בכללותם.

46 נראה כי פרקים אלה עברו עריכה ניכרת לאחר צירוף ספר העירים וספר המאורות לספר אחד. לא אדון כאן בתהליכי העריכה של הפרקים, כי בכל המקורות תיאור קצות הארץ דומה.

47 עוד תפיסה שונה נמצאת בספר המאורות בחנוך עב, שם מתוארים שישה שערים במזרח ושישה במערב. על התפתחות הדגמים השונים בספר העירים ובספר המאורות ראו מיליק, ספרי חנוך, עמ' 38; M. Barker, 'The Temple Measurements and the Solar Calendar', 38; G. J. Brooke (ed.), *Temple Scroll Studies*, Sheffield 1989, pp. 63-66; ניקלסבורג וואנדרקאם, חנוך א, עמ' 390-393; רצון, תפיסת מבנה היקום, עמ' 284-290.

הפתחים האלה במרחב. יצירת המבנה הקוסמולוגי המדויק של הפתחים האלה היא חידוש שנזכר לראשונה בספר המאורות ובספר העירים ככל הנראה בעקבותיו.⁴⁸ אם כן, מהי צורת הארץ העולה מתיאורים אלה? אוטו נויגבאואר הביא בפירושו שרטוט של שערי הרוחות. הוא צייר שם עיגול המהווה את דיסקת הארץ. לדעתו, המעגל היוצר את הגבולות החיצוניים של הארץ מחולק לשנים עשר חלקים שווים בני 30 מעלות. כל קשת כזאת היא אחד השערים (איור 2). אולם מבנה כזה אינו מסביר את ההדגשה של המחברים על כך שלארץ יש ארבעה צדדים נפרדים ואת התיאור שבו חנוך הולך מצד אחד לצד אחר. אם המפה המנטלית שהייתה למחבר הייתה דומה לתיאור של נויגבאואר, היה מתואר מסע רציף בין שנים עשר שערים סביב הארץ, ולא מסע למקומות מבודדים ונפרדים לאחר שחנוך ראה שלושה שערים בכל צד. ההבחנה בין הצדדים השונים של הארץ והשמיים מוציאה מכלל אפשרות שהגבולות המתוארים פה הם עיגול, שכן בעיגול אין גבול ברור בין צפון למזרח לדוגמה. בניגוד למצב שבו מתייחסים למזרח, למשל, כאל נקודה או אזור קטן ומצימצם סביב אותה הנקודה, ואז אפשר לחשוב על מעבר ממזרח לדרום כעל מסע שדורש זמן, כאשר חנוך רואה שערים שפרושים לאורך כל המעגל, השער הדרום-מזרחי גובל בשער המזרח-דרומי, ואם כן אין צורך לנסוע ביניהם. גם נויגבאואר הבחין בבעיה זו, והוא סימן את השער המרכזי בכל צד כמייצג את אותו הכיוון, אך לא כך נאמר בטקסט, שם לכל כיוון שייכים שלושה שערים. נדמה שמבנה הארץ שנויגבאואר מציע מושפע מתיאורים ידועים בעולם הקלאסי ובמזרח הקדום ולא מן הטקסט שלפנינו.

48 מיליק, שם; ניקסלבורג וואנדרקאם, שם; רצון, תפיסת מבנה היקום, שם; הנ"ל, 'שערי השמש והירח', תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 499. בדוקטורט שלי טענתי שתיאור שלושת הפתחים מכל צד קדם לתיאור ששת השערים במזרח ובמערב שמופיע בספר המאורות. אולם כיום אני סבורה שיש לתארך את תיאורי שלושת השערים מכל צד לתקופה מאוחרת יותר, ואילו את המקור לששת שערי המזרח והמערב אפשר למצוא במקור מסופוטמי קודם, ראו J. C. Fincke, W. Horowitz, and E. Ratzon, 'BM 76829: A Small Astronomical Fragment with Important Implications for the Late Babylonian Astronomy and the Astronomical Book of Enoch', *Archive for History of Exact Sciences*, 2020 (<https://doi.org/10.1007/s00407-020-00268-7>)

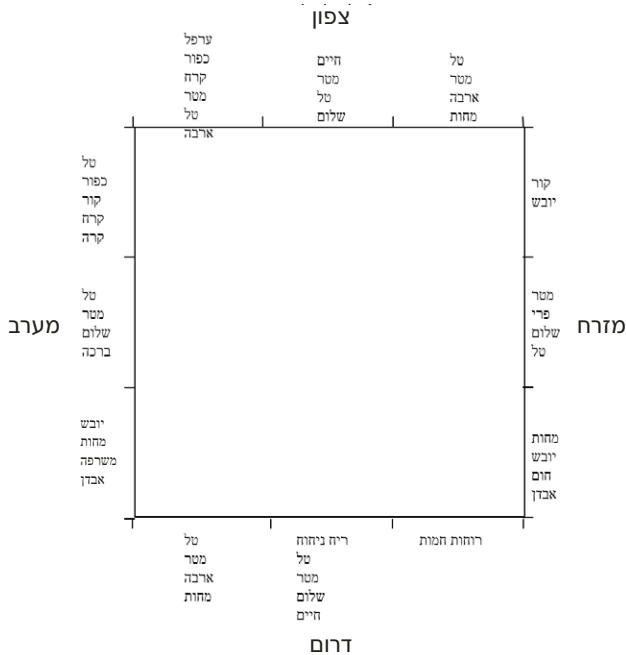

איור 2: שחזור שערי הרוחות על פי נויגבאואר⁴⁹

מבנה ארץ מרובע מתאים יותר לתיאור הספרותי בחנוך פרקים לג-לו; עו. האופן המדויק שבו השערים פרושים על האופק אינו מתואר לא בספר העיריים ולא בספר המאורות. צ'ארלס, שככל הנראה גם הוא ראה את צורת הארץ המתוארת כאן כמרובעת, ניסה ליישב את התיאורים של שלושת השערים בכל צד עם התיאור בפרק יח ועם חזון יוחנן ז, 1. על כן הוא סבר שבכל כיוון היה שער אחד במרכז כל פאה של הארץ ועוד שניים בכל פינה שלה.⁵⁰ אפשרות כללית נוספת שיש להעלות היא שמדובר בשערים קטנים ביחס להיקף הארץ, ושלושתם מרוכזים סמוך, יחסית, למרכז כל פאה. בניגוד לתיאור של נויגבאואר, שתי האפשרויות האלה מניחות שהשערים לא היו פרושים לאורך כל קצות הארץ, והיו אזורים על הקצוות שבהם לא היו שערים כלל. אולם לפחות על פי הגרסה של ספר העיריים, שבה השערים שימשו גם את הכוכבים, יש לשער שהם כיסו את כל האופק, שכן כוכבים זורחים בכל רחבי המזרח ושוקעים בכל המערב, ולא רק בנקודות מסוימות. איור 3 מציג שחזור של שערי הרוחות על פי התיאור בפרק עו. איני מביאה איור של השערים על פי ספר העיריים, שכן התיאור שם מורכב יותר, רצוף סתירות בפרטים, וברור שהוא עבר שלבי עריכה שונים.

49 נויגבאואר, הפרקים האסטרונומיים, עמ' 404. בהערה 25 שם הוא מעיר שאין להתייחס ברצינות לדיוק שבחלוקת האופק שלו, כי בטקסט עצמו אין מידע מספרי.

50 צ'ארלס, חנוך, עמ' 163-164.

איור 3: שערי הרוחות על פי פרק עו

שחזור זה שונה במקצת משחזור מבנה הארץ על פי פרק יח. שם הרוחות תוארו כעמודים שהוצבו בפנינות הארץ. וקצות הארץ לא היו מקבילים לארבעת הכיוונים. עצם קיומן של סתירות בין התיאורים אינו מפתיע, שכן כאמור לעיל ספר העירים הוא קובץ של מקורות, ולא יצא תחת ידו של מחבר אחד. ובכל זאת נראה שהצורה השטוחה והמרוכעת של הארץ משותפת למחברי שני המקורות, גם אם בשינוי פרטים. מחנוך יח הודגם כי היקום מתואר כמבנה של אוהל או כמבנה אבן בשילוב מונחים ארכיטקטוניים רבים. המונח 'שערים' משתלב ברעיון זה. יתר על כן, אפשר להראות דמיון ברור בין מבנה שנים עשר השערים – שלושה בכל כיוון – למבנה האידיאלי המתואר של ירושלים או המקדש במקומות אחדים. ראשית, יחזקאל מב, טז-כ מתאר את המקדש האידיאלי כריבוע מדויק, שארבע צלעותיו מקבילות לארבע רוחות השמיים. גם בספרות הבית השני אנחנו מוצאים שלושה תיאורים דומים: במגילת המקדש (11Q19) טורים ג-יג; ל-מו; בתיאור ירושלים החדשה שנמצא בכמה עותקים בקומראן (11Q18, 5Q15, 4Q555, 4Q554a, 4Q554, 2Q24, 1Q32) ובתיאור ירושלים העתידית בחזון יוחנן כא, 12-14. כל התיאורים הללו מזכירים

שנים עשר שערים בחומות העיר או במקדש שנקראים על שם שנים עשר השבטים. כולם מציבים שלושה שערים בכל כיוון.⁵¹ כלומר, מבנה השערים הן בתיאור המקדש והן בתיאור ירושלים העתידית זהה למבנה השערים המתואר בספר העירים ובספר המאורות. השימוש במונח 'שערים' לתיאור המעבר של התופעות האסטרונומיות והמטאורולוגיות מן השמיים אל הארץ, והדמיון הגדול בין מבנה השערים למבנה השערים במקדש ובירושלים העתידית מתאימים לתיאור הארכיטקטוני של היקום, שעליו עמדנו בדיון בפרק יח. סביר להניח שמחבר פרקים אלה בספר העירים הכיר לכל הפחות את התיאור ביחזקאל. ולכן אפשר להסיק שהדמיון המובהק בין תיאור שערי השמיים לתיאור שערי המקדש והעיר אינו מקרי. מבנה זה נתפס ככל הנראה כמבנה האסתטי האולטימטיבי ושמא אף המקודש. הקרבה בין המבנים עשויה להצביע על כך שבתרבות היהודית בתקופת הבית השני ראו ביקום כולו את המקדש של האל. האם גם תיאורי המקדש ניסו להשוות אותו למבנה היקום? אי אפשר לדעת אם מחברי מגילת המקדש וירושלים העתידית הכירו את התיאור בספר העירים או תפיסות דומות, אולם ההדגשה שמופיעה כבר בספר יחזקאל על הקשר בין כיווני המקדש והעיר לארבע רוחות השמיים עשויה להצביע על כך שמתכנני המקדש האידיאלי ניסו לתאר אותו כמיקרוקוסמוס וכחיקוי של היקום שברא האל.

פינה צפון מערבית

תיאור של רכסי הרים בקצות הארץ יכול להציע תימוכין נוספים לתיאורה שמבנה הארץ העומד בבסיס תיאורי המסעות בספר העירים הוא מרובע. במקרה זה התיאור אינו מוסיף ראייה ממשית לכך שהארץ מרובעת, אך ההנחה שהארץ מרובעת יכולה להסביר טוב יותר את מבנה רכסי ההרים. התיאור מופיע פעמיים בהקשרים שונים. בפעם הראשונה הוא מופיע במסע הראשון של חנוך בפרק יח בהמשך ישיר לתיאורי הרוחות שנדונו לעיל. ובפעם השנייה הוא מופיע במסע השני של חנוך מקצה מערב לקצה מזרח דרך מרכז הארץ. בחלקו הראשון של המסע השני חנוך עובר בכמה אתרים במערב הארץ. שני המקורות מתארים רכס של שבעה הרים עשויים מאבנים יקרות. ההרים מסודרים כך ששלושה מהם בכיוון דרום ושלושה בכיוון מזרח, וההר השביעי, המרכזי, גדול מכולם ומשמש כיסא האלוהים. מדוע רכסי ההרים מסודרים דווקא בדרום ובמזרח? הסבר אפשרי לכך הוא שההר השביעי, שעליו ממוקם כיסא האלוהים, נמצא בפינה הצפון-מערבית של הארץ. ולכן הרכסים הדרומי והמזרחי

51 על העיר המרובעת כמודל ארכיטקטוני אידיאלי בכמה מסורות יהודיות ראו מ' חיוטין, מגילת ירושלים מקומראן, תל אביב 2003, עמ' 92-94.

שמקיפים אותו מקבילים לפאות הארץ.⁵² אולם המיקום הצפון-מערבי לא נזכר בפירוש בשני המקורות, ויש לבחון האם זאת הייתה כוונת המחבר של המקור או כוונתם של העורכים שהציבו אותו בהקשרים הנוכחיים שלו. לשם כך יש לדון בשלבי הכתיבה, העריכה והמסירה של מקור כפול זה.

כאמור לעיל, הגרסה הראשונה של תיאור רכסי ההרים (התיאור שבפרק יח) משולבת בפרקים יז-יט שהם יחידה עצמאית המתארת מסע של חנוך בכל רחבי היקום, שחוקרים מכנים 'המסע הראשון'. המסע הראשון מורכב מכמה יחידות משנה שייתכן שהגיעו ממקורות שונים. אחת היחידות הללו כוללת את תיאור רכסי ההרים. הגרסה השנייה של תיאור רכסי ההרים (בפרק כד) עברה שני שלבי עריכה לפני שהגיעה אלינו בהופעתה הנוכחית בספר חנוך. בשלב ראשון תיאור רכסי ההרים שולב עם תיאור של גן שבתוכו יש עץ המעניק חיים בפרקים כד-כה; ובשלב שני – פרקים כד-כה שולבו ביחידה הגדולה יותר של המסע השני של חנוך בפרקים כא-לב.⁵³

מדוע מצוי תיאור כפול כזה בסמיכות יחסית בתוך ספר העירי? חוקרים הציעו שהמסע השני של חנוך בפרקים כא-לב, או חלקו, הוא הרחבה של המסע הראשון המופיע בפרקים יז-יט. בכך הם הסבירו את הדמיון הרב בין שתי גרסאות רכסי ההרים בפרקים יח ו-כד, וכן את התיאור הכפול של כלא שנועד לכוכבים, שמופיע הן ביח, 9 – יט, 3 והן בפרק כא. אולם נקודות דמיון נוספות בין שני המסעות (הראשון בפרקים יז-יט והשני בפרקים כא-לב) אינן מילוליות, ונשענות על פרשנות אינטנסיבית של הטקסטים שהציעו החוקרים שניסו לייצר את הדמיון. ובנוסף לכך, שתי היחידות מכילות נושאים הקיימים באחת ולא באחרת ולהפך. ואם כן, אפשרות נוספת היא ששני תיאורי המסע שאבו את התיאורים הכפולים

52 הצעה זו הועלתה כבר על ידי צ'ארלס, חנוך, עמ' 51, ומאוחר יותר על ידי P. Grelot, 'La géographie mythique d'Hénoch et ses sources orientales', *Revue Biblique* 65 (1958), pp. 67–68, ומיליק, ספרי חנוך, עמ' 15–17; 37–41. אף שהם תיארו את צורת הארץ כעגולה, הם סברו שבדומה למפת העולם הבבלית (ראו להלן) הארץ מוקפת באיים משולשים שחוגרים ממנה. שבעת ההרים המתוארים במסע חנוך ממוקמים באי צפון-מערבי. השוואת הארץ המתוארת בספר העירי עם המפה הבבלית של העולם נדחתה כבר על ידי J. C. VanderKam, '1 Enoch 77, 3 and a Babylonian Map of the World', *Revue de Qumran* 42 (1983), pp. 271–278, אבל גם לאחר מכן חוקרים המשיכו למקם את ההרים בפנינה הצפון-מערבית של הארץ, גם אם לא קיבלו בהכרח את קיומה של זווית בגבול הצפון-מערבי שלה. ראו קובלנץ בארץ, גאוגרפיה, עמ' 109–111.

53 רצון, מיקום גן עדן, עמ' 23–27.

ממקור שלישי משותף.⁵⁴ בדיון להלן אדון באפשרות מיקומם של רכסי ההרים בשלבי הכתיבה והעריכה השונים של התיאור.

יח, 6-9	כד, 1-3
(6) ואעבור, וראיתי מקום אשר יבער יומם ולילה, ולילה,	(1) ויראני הרי אש דולקים יומם ולילה.
בו שבעה הרים	(2) ומעבר להם הובלתי וראיתי שבעה הרים נכבדים
	וכולם נבדלים זה מזה,
מאבנים יקרות,	שהאבנים שלהם יקרות ויפות, וכולם יקרים ונכבדים וטובי מראה;
שלושה למזרח ושלושה לדרום.	שלושה לכיוון מזרח מייצבים אחד את השני, ושלושה לכיוון דרום (מייצבים) אחד את השני,
	ונחלים עמוקים ואיתנים, ואחד לשני לא קרבים וגם לא להר.
(7) ואלה שממזרח מאבן צבעונית, אחד ממרגלית, ואחד מאבן מרפא. ואשר לצד דרום מאבן אש.	
(8) והאמצעי הגיע עד השמים כמו כסא האלהים אשר מאבן פוך וראש הכסא מאבן ספיר.	(3) וההר השביעי ביניהם, והוא גדל בגובה דומה למושב כיסא.
(9) ואש בוערת ראיתי....	

הקרבה בין המקורות ברורה, וכן ברורים מעט הבדלים ביניהם. ההבדלים הבולטים הם שבפרקים כד-כה מתואר גם גן על ההר הזה, ובתוכו יש עץ אחד שיינתן לצדיקים לעתיד לבוא 'לחיים למאכל', לאחר שהוא יועבר לבית האלוהים. נוסף על כך, בפרק כד יש תוספת של הפרדה בין ההרים באמצעות נחלים, ובפרק יח יש פירוט של האבנים היקרות. אבנים אלה נזכרות בקיצור גם בפרק כד, אך ללא פירוט שמותיהן. פרטים טקסטואליים נוספים מבחינים בין המקורות, להלן אדון רק באלה הקשורים למיקום רכסי ההרים.

השאלות הקריטיות לענייננו הן היכן נמצא המקום שבו מסודרים רכסי ההרים, והאם יש קשר בין המערך של ההרים לבין צורת הארץ. בעניין זה יש מחלוקת

54 מיליק (ספרי חנוך, עמ' 25, 33-35) ואחרים טענו שפרקים כא-לו הם הרחבה או שכתוב של המסע הראשון. כאן אני מסכימה עם טיכלאר, נביאים, עמ' 158-161, שמציע כי פרקים כא-כה הם עיבוד למסורת קדומה יותר של תיאור המערב. ראו גם רצון, גן עדן, עמ' 326-327; הנ"ל, מיקום גן עדן, עמ' 22-25.

בין הנוסח האתיופי לנוסח היווני. על פי הנוסח היווני של יח, 6 המקום של רכסי ההרים אינו מזוהה. אולם על פי הנוסח האתיופי רכסי ההרים נמצאים בדרום. צ'ארלס ובעקבותיו רוב הפרשנים העדיפו את הנוסח היווני. צ'ארלס טען שהנוסח האתיופי טעה כשהעתיק *vóton* במקום *tópon*.⁵⁵ אולם טעות כזאת יכולה להיות גם הפוכה. ניקלסבורג משמיט לחלוטין את 'לדרום', מפני שלדעתו זו דיטוגרפיה מהמילה 'דרום' שבהמשך הפסוק. 'וראיתי מקום' נשמט לדעתו בנוסח האתיופי בגלל הוויאולטלאוטון.⁵⁶ אולם המרחק בין שתי ההופעות של המילה 'דרום' גדול יחסית, וקשה להסביר באמצעותו את השינוי בנוסח האתיופי. כמה חוקרים העדיפו את הנוסח האתיופי, וניסו למצוא מיקום דרומי. דילמן סבר שהה זה נמצא באפריקה, ואדולף לודס זיהה את ההר שהוא כמו כיסא האלוהים עם הר סיני.⁵⁷

מחלוקת דומה בין הנוסחים מצויה גם בגרסה שבפרקים כד-כה. בחנוך כה, 5 הנוסח היווני גורס שפרי העץ שנטוע על ההר השביעי יינתן לבחירים למאכל (*εις βορᾶν*), לאחר מכן העץ יינטע מחדש במקום קדוש ליד בית ה'. לעומת זה, הנוסח האתיופי משמיט את המילה למאכל ומוסיף שהעץ יועבר צפונה למקום קדוש ליד בית ה', דהיינו לירושלים. כלומר, בעוד מיקומו של העץ על פי הנוסח היווני אינו מוגדר, הרי שעל פי הנוסח האתיופי מיקומו של העץ צריך להיות בדרום. ניכר שהנוסח היווני שעמד לפני המתרגם האתיופי היה *εις βορᾶν* – צפונה. כלומר, הנוסח האתיופי עקבי בהבנתו שרכסי ההרים נמצאים בדרום הן בפרק יח והן בפרק כד. אולם נראה שהנוסח היווני הוא המקורי, שכן הוא משקף ציטוט מיחזקאל מז, יב שגם הוא מתייחס לפריו של עץ בירושלים העתידית שיינתן למאכל. הקרבה בין תיאורי ירושלים העתידית בחנוך כד-כה וביחזקאל מז נוכחת במרכיבים נוספים של פרקים אלה, וצוינה בעבר במחקר.⁵⁸ הטעות של הנוסח האתיופי במקרה זה יכולה להסביר גם את השינוי ההרמוניסטי של נוסח זה בחנוך יח, 6. ואם כן, נראה

55 צ'ארלס, חנוך, עמ' 40.

56 ניקלסבורג, חנוך א, עמ' 277.

57 דילמן, חנוך, עמ' 128, וכן לודס, חנוך, עמ' 184-185. ראו גם R. Beckwith, 'The Earliest Enoch Literature and its Calendar: Marks of their Origin, Date, and Motivation', D. C. Olson with ;48, *Revue de Qumran* 39 (1981), pp. 365-403 Archbishop Melkesedek Workeneh, *Enoch: A New Translation*, North Richland Hills TX 2004, pp. 266-270 ;129-128, 115-107 עמ' גיאוגרפיה, עמ' 129-128.

58 צ'ארלס, חנוך, עמ' 52-53; רצון, מיקום גן עדן, עמ' 26; M. Himmelfarb, 'The Temple and the Garden of Eden in Ezekiel, the Book of the Watchers, and the Wisdom of Ben Sira', J. Scott and P. Simpson-Housley (eds.), *Sacred Spaces and Profane Places: Essays in the Geographies of Judaism, Christianity, and Islam*, New York 1991, pp. 63-78

שבנוסח הארמי המקורי ההרים לא מוקמו בדרום. מכיוון שבשלב זה של העריכה שבו ההרים צורפו לגן ברור שההרים לא נמצאים בירושלים, עדיין יש לשאול היכן התכוון המחבר למקמם.

תימוכין משמעותיים יותר למיקום צפוני-מערבי נמצאים בכך שנראה שהתיאור הן בפרק יח והן בפרק כד מזכיר את נבואת יחזקאל כח על צור, ונראה כמושפע ממנו. יחזקאל כח מתאר את 'ערן גן אלהים' (יג) שנמצא 'בהר קדש אלהים' (יד), ביטוי שמזכיר את ההר השביעי בחנוך יח, 8 ש'הגיע עד השמים כמו כסא האלהים'. ההר ביחזקאל מעוטר באבנים יקרות בדומה להר בחנוך. בין האבנים היקרות ביחזקאל נזכר 'ספיר נפך' (יג), בדומה לכסא האלהים בחנוך יח, 8 'אשר מאבן פוך (יוונית φουκά, געז pēkā) וראש הכסא מאבן ספיר' ו'אבני אש' (15, 16), וכן 'אבן אש' בנוסח היווני של חנוך יח, 7 (בגעז 'אבנים אדומות'). הדמיון בין יחזקאל ובין התיאור בחנוך כד הוא פחות מילולי, אך התכנים בו דומים ומכילים גם הם הר אלוהים מעוטר באבני חן ובאש. המיקום של ההר לא נזכר בפירוש גם ביחזקאל. היו מי שראו בהר האלוהים בהכרח את ירושלים.⁵⁹ אולם מכיוון שהוא מופיע בנבואה על מלך צור ובשל השוואה של התיאור כאן לתיאור של הר מועד 'בירכתי צפון' בישיעהו יד, יג, רוב הפרשנים סברו שמדובר על הר צפוני.⁶⁰ מושב אלוהים/האלים על הר צפון מוכר ממקורות נוספים במקרא ובמזרח הקדום.⁶¹ והמיקום של לבנון ובייחוד של צור במזרח הקדום יכול להצביע על מיקום צפוני-מערבי ביחזקאל,

M. Greenberg, *Ezekiel 21–37: A New Translation with Introduction and Commentary* 59 (AB), New York 1997, p. 58

60 לדוגמה: G. A. Cooke, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Ezekiel* [ICC], Edinburgh 1936 [1960], p. 318; W. Eichrodt, *Ezekiel: A Commentary* [OTL], translated by C. Quin, Philadelphia 1970, pp. 393–394; D. I. Block, *The Book of Ezekiel Chapters 25–48* [NICOT], Grand Rapids MI and Cambridge UK 1998, p. 114; W. Zimmerli, *Ezekiel 2: A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 25–48* [Hermeneia], translated by J. D. Martin, Philadelphia 1983, pp. 92–93

61 J. J. M. Roberts, 'Sapōn in Job 26, 7', *Biblica* 56 (1975), pp. 554–557; N. Wyatt, *The Mythic Mind: Essays on Cosmology and Religion in Ugaritic and Old Testament Literature*, London 2005, pp. 102–124; N. Ayali-Darshan, 'The Question of the Order of Job 26, 7–13 and the Cosmogonic Tradition of Zaphon', *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 26 (2014), pp. 402–417

האלוהים על ראש הר צפון על בסיס איוב כו, ז, ראו י' בן רב, 'דינמיקה של צמדים בשירת הטבע המקראית: עמוס, תהלים, איוב', בית מקרא סא (2016), עמ' 5–30, בייחוד עמ' 17;

N. Habel, *The Book of Job* [OTL], London 1985, p. 371

ועל כך שזאת הייתה גם כוונת המחבר המקורי של ספר העירים. מיקום זה יכול להסביר את מבנה רכסי ההרים.

העריכה הנוספת של התיאור בתוך פרקים כא-לב בוודאי הציבה את הפרק כחלק מתיאורי המערב שבו פותח חנוך את המסע הלינארי למזרח. בפרקים הקודמים, כב-כג, נאמר בפירוט שחנוך נמצא במערב או בקצות מערב. הנוסח האתיופי של כד, 1 מוסיף את המשפט 'ומשם הלכתי למקום אחר בארץ'. כלומר, בהתאם לתפיסתו שההרים נמצאים בדרום, הנוסח האתיופי קובע שהמראות המתוארים בפרקים כד-כה נמצאים במקום אחר מהאש שנמצאת במערב קצות הארץ בפרק כג. לעומת זאת, התוספת הזאת נעדרת מהנוסח היווני, ועל כן נראה שחנוך נמצא באותו אזור מערבי שבו היה קודם לכן, כמתואר בפרקים הקודמים. ציון של מעבר ממקום למקום מתחיל גם את התיאור בפרק יח, והוא ככל הנראה חלק מהמקור הראשוני, הקשור לכך שתיאור ההרים שולב במסע הכללי בשלב מאוחר יחסית. תיאור זה עשוי היה לתמוך בנוסח האתיופי.⁶² אולם מכיוון שכיוון ההליכה לא נזכר אף לא באחד מהתרגומים של פרק כד, אי אפשר לקבוע האם לפי העריכה חנוך הלך למקום אחר במערב או למקום אחר בארץ שאינו המערב. ושוב, מעבר מקצות מערב למקום אחר בצפון-מערב יכול להתאים להשערה שמבנה רכסי ההרים קשור למבנה הארץ שעליה הם יושבים.

לסיכום עניין זה, הקישור ליחזקאל מרמז על כך שגם במקור הראשוני ההרים מוקמו בצפון-מערב. המחבר העורך שצירף את תיאור ההרים עם תיאור הגן בפרקים כד-כה חיזק אפשרות זאת; מאוחר יותר העורך ששילב מקום זה בתיאור המסע השני של חנוך במערב (כא-לב) כבר הפך מיקום זה לכמעט מפורש. אם אכן כך, אף על פי שאין בפרקים יח וכד-כה ראייה מוחלטת לכך שלארץ יש פינה בצפון-מערב, תיאור רכסי ההרים – לכל הפחות במקומו לאחר העריכה – משתלב היטב עם תיאורי הארץ האחרים בספר העירים, ויכול בהחלט לתמוך בכך שהמפה המנטלית של הארץ שבראשם של מחברי ועורכי ספר העירים הייתה מרובעת. אם אכן מדובר כאן על פינה בצפון-מערב, הרי כיוון הארץ כך שצלעותיה מקבילות לרוחות השמיים ולא קודקודיה, מתאים יותר לתיאור של שערי הרקיע בפרקים לג-לו ופחות לתיאור הרוחות ביח, 1-5.

62 מיליק מזהה פרגמנט ארמי (4QEn-d 1 xi c) כשייך לפרק כד. לדעתו, אף על פי שפס' 1 לא שרד, אפשר לקבוע על פי הרווחים בין השורות ומספר האותיות המשוער בכל שורה, כי לא היה מקום בנוסח הארמי לתוספת האתיופית. אולם הפרגמנט מאוד מקוטע וזיהוי מוטל בספק. צ'ארלס, חנוך, עמ' 51, ולורס, חנוך, עמ' 182, סבורים שהנוסח האתיופי הוא המקורי. מיליק, ספרי חנוך, עמ' 220, בלאק, חנוך, עמ' 169 וניקלסבורג, חנוך א, עמ' 313, סבורים שהנוסח היווני עדיף.

מכל הדיון לעיל עולה כי אף על פי שבספר העירים אין תיאור ישיר של צורת הארץ, כמה תיאורים של קצותיה מצביעים על כך שמחברי הקטעים הללו הניחו כמובן מאליו שהארץ היא מרובעת. אי אפשר למצוא בספר תיאורים המצביעים על צורה עגולה וגם לא ויכוח עם תפיסה כזאת. בתיאורי שערי השמיים ובתיאור ההר הצפון-מערבי יש נוכחות של מונחים ורעיונות מקראיים, אולם נוספת עליהם הרחבה משמעותית שנעדרת מן הספרות המקראית. לעומת זאת, מתיאור הרוחות בחנוך יח, 1-5 נראה בבירור שמחבר הקטע משתמש בכוונה בטרמינולוגיה מקראית ואף רואה את תיאוריו כמבארים את הטרמינולוגיה הזאת בצורה הטובה ביותר. במקרא עצמו מונחים אלה נזכרים בפסוקים קצרים, וללא תיאור קוהרנטי. על מנת לבחון אם תפיסת מבנה היקום של המחבר מבוססת על מסירה של מסורות קדומות שרק נרמזו במקרא או שיש בה משום הרחבה ופירוש של המקורות המקראיים, נבחן להלן את המקורות המקראיים עצמם ומקורות נוספים מן המזרח הקדום.

המקרא

תפיסת מבנה היקום במקרא ראויה לדיון ארוך ומקיף. אולם מטרת מאמר זה היא לעסוק בספר העירים, ותפיסת העולם העולה מן המקרא משמשת רק כרקע שממנו שאבו הכותבים את תפיסותיהם. על כן אדון במקרא בקיצור יחסי, תוך הפניית הקורא לדיונים תאורטיים-מתודולוגיים בספרות מחקר קודמת. מטרת תיאורי הארץ והיקום במקרא היא על פי רוב דתית, ולא נועדה לתת תיאור גאוגרפי מקיף או הסברים מדעיים.⁶³ מרבית החוקרים הניחו שצורת הארץ במקרא היא שטוחה ועגולה.⁶⁴ ביטויים שמצביעים על צורה מרובעת נדחו כמטפוריים. ואולם, ראשית, יש לציין שבאוסף כתבים רחב שנכתב לאורך מאות שנים, אפשר לצפות או לפחות לאפשר את קיומה של יותר מתפיסה אחת. כך שגם אם נוכיח שתפיסה של ארץ

G. von Rad, *Gottes Wirken in Israel: Vortr. z. Alten Testament*, Neukirchen-Vluyn 1974. pp. 103–104

63 בעיקר על בסיס הביטויים 'חוג הארץ' (ישעיהו מ, כב), 'חוג שמים' (איוב כב, יד) ו'חוג על פני תהום' (משלי ה, כ). הפרשנות הזאת של המונח 'חוג' התקיימה עוד בתרגום השבעים שמתרגם את המילה כ-*γῶργος* (מלבד במשלי, שם הגרסה של תרגום השבעים שונה לחלוטין). הביטוי 'חוג שמים' מופיע גם בבן סירא כד, 5, ו'חוג ימים' מופיע במגילת המלחמה (1QM), י, 13. ראו, L. I. J. Stadelmann, *The Hebrew Conception of the World*, Rome 1970, p. 135; C. Houtman, *Der Himmel in Alten Testament: Israels Weltbild und Weltanschauung*, Leiden – New York – Köln 1993, p. 285; I. Cornelius, 'The Visual Representation of the World in the Ancient Near East and the Hebrew Bible', *Journal of Northwest Semitic Languages* 20 (1994), pp. 193–218

עגולה קיימת במקרא, אין בכך כדי לדחות תפיסה אחרת של ארץ מרובעת במקורות מקראיים אחרים. שנית, חוקרים עמדו על כך שבמקרא ובמזרח הקדום בכלל גם לכותב מסוים אין קושי להחזיק בשתי תפיסות שונות ואף מנוגדות זו לצד זו, ללא צורך לאחד אותן לכדי תאוריה כוללת.⁶⁵ מכיוון שמטרת מאמר זה היא להבין את מקורות התפיסה של ספר העירם, לא אתעכב כאן על המקורות המצביעים לדעת החוקרים על תפיסת ארץ עגולה, אלא רק על אלה שעשויים להצביע על קיומה של תפיסה מרובעת.

לגבי הטענה שעלתה במחקר, ולפיה יש להבין את הביטויים המצביעים על צורה מרובעת כמטפוריים, יש להקדים כמה מילים בקצרה על האופן שבו אנו מזהים מטפורה במקרא ועל הדרך שבה היא מתפקדת מבחינה קוגניטיבית. הנושא של חקר המטפורות מוכר בתרבות האנושית עוד מיוון העתיקה ולאורך כל ימי הביניים והעת החדשה. בעשורים האחרונים התפתח חקר המטפורות בתוך הדיסציפלינה החדשה יחסית של בלשנות קוגניטיבית. במסגרת סקירה קצרה זו אציין שבעקבות התפתחויות אלה אי אפשר עוד להתייחס למטפורות כאל אמצעי ספרותי גרידא. הבלשנות הקוגניטיבית נוטה כיום להתייחס למטפורות כמייצגות עולם מחשבתי שמאפשר לדובר או לכותב להסביר או להבין מושג אחד באמצעות משנהו. כלים ספרותיים המבוססים על תאוריות בלשניות אלה גם מבחינים בין סוגי השוואה שונים.⁶⁶ הכלים היעילים שנוצרו בתחום זה יובאו על ידי חוקרי מקרא גם לתחום

65 קיל, סימבוליזם, עמ' 9–11.

66 על נושא המטפורות נכתבו אין ספור מחקרים. לסקירה ביבליוגרפית של הפרסומים עד 1990 ראו W. A. Shibles, *Metaphor: An Annotated Bibliography and History*, Whitewater WI 1971; J. P. van Noppen, S. de Knop, and R. Jongen, *Metaphor: A Bibliography of Post-1970 Publications*, Amsterdam and Philadelphia 1985; J. P. van Noppen and E. Hols, *Metaphor II: A Classified Bibliography of Publications 1985–1990*, Amsterdam and Philadelphia 1990. ראוי לציין בנפרד את מחקר המשפיע של לאקוף וג'ונסון, מטפורות. לאקוף גם שיתף פעולה עם מארק טרנר על מנת להציע שיטה שימושית לניתוח מטפורות פואטיות באמצעות העקרונות התאורטיים שפיתח, ראו G. Lakoff, M. Turner, *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*, Chicago 1989. כציוני דרך משמעותיים נוספים אציין גם את ריקור, המטפורה; I. A. Richards, *The Philosophy of Rhetoric*, London and New York 1936; M. Black, *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*, Ithaca 1962; M. Cormac and R. A. Earl, *Cognitive Theory of Metaphor*, Cambridge MA 1985; R. Jackendoff, *Patterns in the Mind: Language and Human Nature*, New York 1993; G. L. Murphy, 'On Metaphoric Representation', *Cognition* 60 (1996), pp. 173–204

חקר המקרא.⁶⁷ אשר לנושא מבנה הארץ והיקום, יש לציין שפילוסופים של המדע עמדו על כך שגם במדעים המדויקים המודרניים יש שימוש רב במטפורות על מנת להבהיר מושגים חמקמקים.⁶⁸

מבחינה פרשנית, לשם ניתוח סוגים שונים של השוואות, על החוקר לסווג תחילה את סוגי ההשוואות, כדי להבחין היכן הן נמצאות על הרצף שבין המילולי לציורי. אולם גם כאשר נקבע שביטוי הוא מטפורי, יש להבין כי אף על פי שאין זהות בין המושגים, המטפורה יוצרת מפה של השוואות בין המקור למטרה. בשלב זה על החוקר להבחין בין הדומה לשונה בין המושגים על מנת להבהיר אילו רכיבים ממושג המקור אפשר להחיל על מושג המטרה.

התייחסות לשמיים ולארץ כאל בעלי ארבע צלעות קיימת בפירוש במקרא. כך נזכר שלארץ יש ארבע כנפות בישעיהו יא, יב: 'ונפצות יהודה יקבץ, מארבע כנפות הארץ' וביחזקאל ז, ב: 'בא הקץ, על־ארבעת (קרי: ארבע) כנפות הארץ'. כנפות הארץ בדומה לכנפי הציפורים ולכנפות הבגד הם ארבעת קצות המשטחים הפרושים כל

67 גם מחקרים על מטפורות במקרא רבים מאוד. אציין כאן רק כמה דוגמאות שהתייחסו לנושאים המתודולוגיים-התיאורטיים של חקר מטפורות במקרא מנקודת מבט של בלשנות קוגניטיבית: אהרון, עמימות מקראית; טילפורד, היסוד הקוגניטיבי; G. B. Caird, *The Language and Imagery of the Bible*, London 1980; P. Cotterell and M. Turner, *Linguistics and Biblical Interpretation*, London 1989; P. Macky, *The Centrality of Metaphors to Biblical Thought: A Method for Interpreting the Bible* [SBEC 19], Lewiston NY 1990; M. C. A. Korpel, *A Rift in the Clouds: Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine*, Münster 1990; E. van Wolde, *Reframing Biblical Studies: When Language and Text Meet Culture, Cognition, and Context*, Winona Lake 2009; J. Jindo, *Biblical Metaphor Reconsidered: A Cognitive Approach to Poetic Prophecy in Jeremiah 1–24* [HSm 64], Winona Lake 2010; P. K. Cho, *Myth, History, and Metaphor in the Hebrew Bible*, Cambridge UK 2019. לציין את מ' וייס, אמונות ודעות במזמורי תהלים, ירושלים 2001; א"א גרינשטיין, 'על כמה מטפורות בספר איוב', עיוני מקרא ופרשנות ט (תשס"ט), עמ' 231–241.

68 D. Edge, 'Technological Metaphor and Social Control', *New Literary History* 6 (1974), pp. 135–147; R. R. Hoffman, 'Some Implications of Metaphor for Philosophy and Philosophy of Science', W. Paprotté, R. Dirven (eds.), *The Ubiquity of Metaphor: Metaphor in Language and Thought*, Amsterdam–Philadelphia 1985, pp. 327–380; C. Bicchieri, 'Should a Scientist Abstain from Metaphor', *The Consequences of Economic Rhetoric*, Cambridge 1988, pp. 100–116; T. G. Amin, 'Conceptual Metaphor Meets Conceptual Change', *Human Development* 52 (2009), pp. 165–197; M. Shuttleworth, *Studying Scientific Metaphor in Translation*, New York 2017, pp.

אחד בכיוון אחר. חוקרים מסוימים הבינו את השימוש במילה 'כנפת' כתיאור מטפורי של הארץ. אולם גם אם בשלב פרהיסטורי של השפה השימוש במילה 'כנף' לתיאור קצות הארץ היה מטפורי – השוואת הארץ לבגד – הרי השימוש התכוף בכנף כקצה של משטח, שחק את המטפורה והרחיב את השדה הסמנטי של המילה 'כנף' לכל קצה של משטח.⁶⁹ אפשר כמובן גם להניח שמלכתחילה אין כאן כל שימוש מטפורי, וזוהי המשמעות המקורית והבסיסית של המילה 'כנף'. יהא השחזור הדיאכרוני של משמעויות המילה 'כנף' אשר יהא, בעברית המקראית הכנף משמשת גם את בעלי החיים המעופפים, גם את הבגדים, גם את הרוח וגם את הארץ, ובנוסף לכך יש לה משמעות מושאלת של נטילת חסות. וכך גם המילונים המקראיים מבינים את המושג 'כנף' בפשטות כ'קצה'.⁷⁰ כנף או כנפות לארץ ללא המספר ארבע נזכר גם בישיעיהו כד, טז; איוב לז, ג; ואיוב לח, יג. השימוש במילה 'כנף' בכל המקומות האלה לא נועד להשוות את הארץ לבגד או לציפור, אלא נועד להתייחס לקצה של הארץ מתוך תפיסה בסיסית שהארץ שטוחה ומוגבלת בגודלה. הציון של המספר ארבע כנפות בישיעיהו וביחזקאל נועד לציין את כל הקצוות של הארץ. ומכאן ברור כי הכותב סבור שלארץ ארבעה קצוות. אם ננסה להבין את הפעילות הקוגניטיבית של הכותב, נתקשה להעלות על הדעת כותב שמנסה לדבר על הבאת הנידחים מהמקומות הנידחים ביותר של העולם, מדמיין את הארץ כעגולה ומוצא דווקא את המטפורה של ארבע הכנפות כיעילה ביותר להבהרת המושג. למספר ארבע אין כל תפקיד מטפורי מלבד תיאור המציאות כפי שתופס אותה המחבר.

התפיסה של יקום מרובע עם ארבעה צדדים עולה גם מהביטוי 'ארבע קצות השמים' שנזכר בירמיהו מט, לג: 'והבאתי אל עילם ארבע רוחות מארבע קצות השמים וזרתים לכל הרוחות האלה'. לכך אפשר להוסיף התייחסויות נפוצות לארבע הרוחות או לארבע רוחות השמיים שגם הן נזכרות בירמיהו מט, לג וכן ביחזקאל לז, ט; זכריה ב, י; ו, ה; דניאל ז, ב; ח, ח; יא, ד. ארבע רוחות השמיים מציינות גם את הכיוונים: צפון, דרום, מזרח ומערב. ליקום עגול יש אינסוף כיוונים, ואין סיבה לחלק אותו לארבעה דווקא. מכיוון ששמות הכיוונים בעברית המקראית קשורים לגוף האדם: קדם, אחור, ימין ושמאל, ייתכן שזה המקור לחלוקה של הכיוונים

69 בהסבר כאן אני הולכת בעקבותיו של אהרון, עמימות מקראית, עמ' 106-111. הוא מבקר את לאקוף וג'ונסון על שהרחיבו את המשמעות של המילה מטפורה כדי שתכלול את מה שבלשנים הגדירו קודם כ־lexical extension. לטענתו, כדי לפרש מושג שנמצא בדמינו של הכותב, ההרחבה של המונח מטפורה לא מועילה ואף מבלבלת, כי היא לא מאפשרת לנו להבין במה הכותב באמת מאמין.

70 BDB, עמ' 488, 'כנף' #2; HALOT, עמ' 486, 'כנף' #4; Dictionary of Classical Hebrew, עמ' 438, 'כנף'.

לארבעה דווקא.⁷¹ אולם שני ההסברים אינם פוטרים זה את זה. התפיסה הגופנית של ארבעת הכיוונים יכולה להסביר כיצד התפתחה התפיסה של היקום עם כיוונים תואמים, ומכאן קצרה הדרך לדמיין את הארץ כמרוכעת, ואת הרקיע הסוגר אותה כקופסה או כבית.

נוסף על ביטויים שבהם המספר ארבע מופיע בפירושו, התיאור של היקום כבית או כאוהל ובייחוד כמקדש קיים גם במקרא; ועל צורתם עמדנו לעיל בדיון על ספר העירים. כפי שזכר לעיל, ספר העירים מתאר את מבנה היקום במונחים ארכיטקטוניים. בפרק יח המחבר מדגיש כי את כל רכיבי היקום חנוך ראה בעצמו, ועל כן ברור כי הוא משתמש במונחים 'עמודי השמים', 'מוסדות הארץ' וכדומה במשמעות מילולית לחלוטין. כפי שהזכרנו, ביטויים אלה לקוחים מן המקרא. המקרא רווי במונחים ארכיטקטוניים לתיאור היקום. מוסדי או מוסדות הארץ נזכרים פעמים רבות במקרא: ישעיהו כד, יח; ישעיהו מ, כא; ירמיהו לא, לו; מיכה, ו, ב; תהילים פב, ה; ומשלי ח, כט. ביטויים קרובים הם 'מוסדי הרים' בדברים לב, כב ותהילים יח, ח; 'מוסדות שמים' בשמואל ב' כב, ח; ו'מוסדות תבל' בשמואל ב' כב, טז ובתהילים יח, טז. אבן פינת הארץ נזכרת באיוב לח, ו. פתחים לרקיע כוללים את 'שער השמים' בחלום יעקב (בראשית כח, יז); 'דלתי שמים' (תהילים עח, כג); ו'ארובות השמים' (בראשית ז, יא; ח, ב; מלכים ב' ז, פסוקים ב, יט; ישעיהו כד, יח; ומלאכי ג, י). 'עמודי השמים' נזכרים באיוב כו, יא ו'עמודי הארץ' בתהילים קה, ד. פסוקים נוספים מתארים את בריאת העולם במונחים ארכיטקטוניים (ישעיהו מ, יב; איוב כח, כה). גם המטפורה של אוהל נזכרת במקרא לא מעט. כך אפשר לציין את השימוש בפועל 'נטה' בהקשר לבריאת השמיים (לדוגמה בישעיהו מה, יב וברימיהו י, ב). באיוב כו, ז נאמר 'נטה צפון על תהו' וישעיהו מ, כב מציין את הדימוי הזה בצורה מפורשת: 'הנטה כדך שמים וימתחם כאהל לשבת'.⁷²

71 על השימוש במטפורה גוף האדם לתיאור היקום ראו: R. A. Simkins, *Creator & Creation: Nature in the Worldview of Ancient Israel*, Peabody MA 1994, pp. 54–55

72 על המטפורה הטכנית לבריאה קוסמית במקרא ראו O. Keel, 'Altägyptische und biblische Weltbilder, die Anfänge der vorsokratischen Philosophie und das ἀρχή – Problem', in *späten biblischen Schriften*, בתוך ינובסקי ואגו, תמונת העולם, עמ' 34–36, 47–46, ואצל R. Van Leeuwen, 'Cosmos, Temple, House: Building and Wisdom in Ancient Mesopotamia and Israel', R. J. Clifford (ed.), *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel*, Atlanta 2007, pp. 67–90, המדגיש שיישוב השמיים והארץ ביושביהם היה חלק מן הבריאה בדומה לכך שהשלב האחרון בבניין בתים הוא ציוד הבית באבזורים. לדימוי של השמיים כאוהל ראו N. C. Habel, "He Who Stretches Out the Heavens", *Catholic Biblical Quarterly* 34 (1972), pp. 417–430. הבל רואה את דימוי האוהל כקשור במקור להתגלות ולא דווקא לבריאה.

בניגוד לכנפות הארץ, ההתייחסות לתיאור של היקום כמבנה אבן או כאוהל כאל תיאור מטפורי היא הגיונית. לתיאור מטפורי זה יש תפקיד בתוך ההקשר הספציפי של כל מופע שבו הוא תורם להבנת המסר של הנביא או המשורר של אותה יחידת פסוקים. בתפקיד זה לא אעסוק כאן שכן עיקר ענייננו אינו פרשנות המקרא עצמו, אלא תפיסות תרבותיות רחבות יותר בעם ישראל, שעברו בירושה למחברי ספר העירים. יש למטפורה זו גם משמעויות תאולוגיות כלליות יותר, שכן סביר להניח שהמבנה המדומיין הוא קודם כל מקדש. כמה חוקרים הצביעו על הקשר שבין היקום למקדש ועל המשמעויות התאולוגיות שלו. כציון דרך משמעותי יש להצביע על מאמרו פורץ הדרך של מירצ'ה אליאדה שכתב על מרחב מקודש בדתות רבות.⁷³ ג'ון לוינסון הסביר את הקשר בין המקדש ליקום:

Collectively, the function of these correspondences is to underscore the depiction of the sanctuary as a world, that is an ordered, supportive, and obedient environment, and the depiction of the world as a sanctuary, that is, a place in which the reign of God is visible and unchallenged, and his holiness is palpable, unthreatened, and pervasive.⁷⁴

כלומר, הקשר בין המקדש ליקום אינו רק עניין פיזי של מבנה דומה ומשותף, אלא הוא נושא בחובו משמעות תאולוגית עמוקה. הקשר הדו-כיווני תופס את המקדש כמקום עם חוקיות מסודרת וצייתנית בדומה לטבע כולו. המקדש מעניק ליקום קדושה, ומתייחס אליו כאל מקום שנמצא בשליטת האל ושבו הוא מתגלה. אפשר היה לטעון שכל תפקידה של מטפורת המקדש הוא תאולוגי, ועל כן אין להסיק מן המטפורה את התפיסה של הכותבים לגבי המבנה הפיזי של העולם. אולם מובן שאין סתירה בין שתי המטרות. כלומר, למטפורה יכול להיות גם תפקיד תאולוגי וגם תפקיד בהסבר הקוסמוגרפי של מבנה היקום. ג'ורג' לאקוף ומארק ג'ונסון מצביעים על כך שמעבר לשימוש הפואטי במטפורות, הן גם משקפות את האופן שבו אנחנו מבינים מושגים, וגם משפיעות בתמורה על האופן שבו אנחנו מתנהגים. לאקוף וג'ונסון גם מצביעים על כך שמטפורות בבסיסן הן סיסטמטיות

M. Eliade, *The Sacred and the Profane, The Nature of Religion*, New York 1959, 73 pp. 20–22, 29–65; reprinted in *Cult and Cosmos: Tilting Toward a Temple-Centered Theology*, Leuven–Paris–Walpole MA 2014, pp. 295–316

74 לוינסון, קוסמוס, עמ' 235.

ומאפשרות לנו למפות מערכת של מושגים באמצעות השלכה של המקור על המטרה. לדידם המטפורות הן מבנים קוגניטיביים בסיסיים שבאמצעותם אנחנו מסדרים את תפיסת המציאות שלנו.⁷⁵ ניקול טילפורד מדגישה שהמטפורות נוצרות ומעוצבות מתוך החוויה של הכותב.⁷⁶ דיוויד אהרון, שמנסה לצמצם את משמעות המושג מטפורה, טוען כי לא בכל מקרה שבו ההשוואה אינה מציגה זהות אונטולוגית בין מושגים, יש לקבוע התנגשות סמנטית המצביעה על מטפורה. אולם תהא אשר תהא ההגדרה של מטפורה, גם אהרון רואה אפשרות להסביר מושג לא מובן באמצעות מושג שאינו זהה לו.⁷⁷

אם כן, כאשר כותב בוחר להשתמש במונחים ארכיטקטוניים כדי לתאר את היקום, בין אם נכנה זאת מטפורה ובין אם לא, הוא מייצר השוואה סיסטמטית של כל רכיבי היקום עם כל רכיבי המבנה. הדרך שבה הוא מנסה להסביר לעצמו ולקוראיו את מבנה היקום היא באמצעות מבנים פיזיים שנמצאים בסביבתו ושאותם הוא רואה ומכיר. השוואה זו מאפשרת לו לתפוס את היקום הענק. והיא זאת שמעצבת עבורו את הקוסמולוגיה שלו. לכותב המקראי אין את הידע המדעי של תקופתנו ואף לא את הידע המדעי שייצרו היוונים, ועל כן אין לקורא בן זמננו סיבה להניח שהכותב העתיק לא התכוון באופן מילולי לדבריו. ייתכן שבתקופות מאוחרות יותר, כאשר תפיסות נוספות יחדרו בצורה משמעותית יותר, אותם ביטויים יתאבנו ויאבדו את משמעותם המילולית, כשם שאנחנו מדברים על 'שקיעת השמש' על אף שברור לנו שהיא אינה שוקעת בים, אלא היא נעלמת מפני שכדור הארץ מסתובב סביב צירו. כאשר נוצר הביטוי הזה הוא שיקף תפיסה מילולית, ורק מאוחר יותר קיבל

75 לאקוף וג'ונסון, מטפורות, עמ' 6-13.

76 טילפורד, היסוד הקוגניטיבי, עמ' 4.

77 לעומת לאקוף וג'ונסון, היו חוקרים כגון פול ריקור שרצו לצמצם את הגדרת המטפורה ולהדגיש את חוסר ההתאמה הסמנטית שבין המקור למטרה. ריקור (המטפורה, עמ' 95, 247) כינה חוסר התאמה זה 'semantic impertinence'. אהרון, עמימות מקראית עמ' 1-123 הולך בעקבות ריקור, אך הוא כופר בהבחנה הרואלית שבין משמעות מילולית לציורית, ומנסה לצייר רצף ביניהם, שהמטפורה נמצאת בקצה היותר ציורי שלו. לתפיסתו, לא בכל מקרה שבו ההשוואה אינה מציגה זהות אונטולוגית בין מושגים יש לקבוע התנגשות סמנטית המצביעה על מטפורה. גם אהרון מודה שאי אפשר להבחין בהתנגשות הסמנטית בין המשמעות באמצעים מבניים, אלא היא תלויה בכוונת הכותב ובהבנת הקורא. כלומר, במקרה של חוסר הסכמה לגבי כוונת הכותב, לא תהיה לנו דרך להכריע מתוך מבנה המשפט עצמו האם יש סתירה מילולית בתוך ההשוואה, ולשם כך נצטרך להכיר את הרקע התרבותי הכללי של הכותב. הדבר קשה יותר כאשר אנו מנסים להבין את כוונת הכותבים המקראיים, בגלל הפער התרבותי העצום בינינו לבינם.

משמעות ציורית. כך, ההשוואה בין היקום למבני אבן ככלל ולמקדשים בפרט נשאה משמעות תאולוגית לצד משמעות קוסמולוגית. ואין האחת מוציאה מידי חברתה. קשרים בין המקדש ליקום אינם מיוחדים למקרא ולתרבות היהודית בלבד. אפשר למצוא אותם בתרבויות רבות, ובתרבויות המזרח הקדום בפרט. גם תיאורים ואף איקונוגרפיה של ארץ מרובעת קיימים בתרבויות אלה כפי שיוצג להלן.

מסופוטמיה

כפי שציינתי לעיל בנוגע למקרא, תפיסות של ארץ עגולה וארץ מרובעת יכולות להתקיים באותה התרבות זו לצד זו. כך ארץ עגולה ככל הנראה מצוירת במפה הבבלית של העולם,⁷⁸ אך ציור של ארץ מרובעת קיים גם הוא באיור שנמצא בארך מהתקופה הבבלית המאוחרת. איור 4 מציג תעתיק ותרגום של הלוח שנעשה על ידי וואין הורובין. אפשר לראות בו שילוב של ריבוע ועיגול בקצות הארץ. לא ברור מה בדיוק מיוצג באיור. ייתכן שאלה השמיים או הצל של השמש, פיון שבאיור זה השמש זורחת במערב ושוקעת במזרח.⁷⁹

נוסף על האיור, גם טקסטים ספרותיים מעידים על ארץ בעלת ארבעה קצוות. ביטוי מקביל לביטוי המקראי 'ארבע כנפות הארץ' הוא הביטוי 'kibrāt erbetti': 'kibru' הוא קצה, ו-'erbetti' – ארבע. יחד נוצר ביטוי אידיומטי המתייחס לכל העולם.⁸⁰

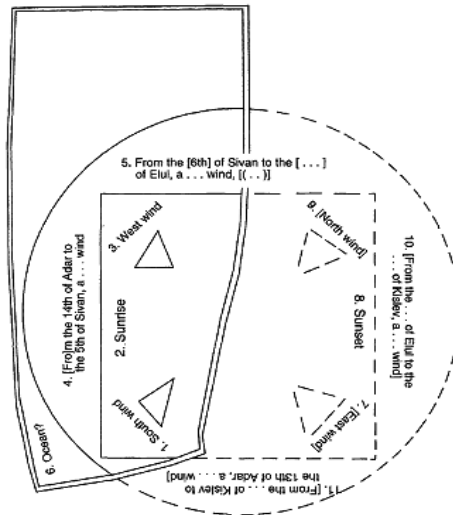
הטקסט המתמטי (BM K. 7067) ומקבילותיו (K. 10817+11118) עשוי לשמש ראיה נוספת לצורה מרובעת של העולם. בקטע זה נזכרים השמיים והכוכבים. בשורה 6 נאמר 'הם כפלו את הרוחב (UŠ) בגובה (SAG)'. כפל של רוחב בגובה הוא בדרך כלל המשוואה לחישוב שטח של מלבן, אולם הטקסט מקוטע. הורובין

78 BM 92687. מאז פורסמה לראשונה ב-1889 זכתה המפה הבבלית של העולם למספר רב של מהדורות ומחקרים. למחקר חשוב אחרון ראו הורובין, גאוגרפיה, עמ' 20–42. במפה הבבלית הארץ העגולה מוקפת בנהר מר 'מרתו'. יש לציין שגם מחוץ לנהר יש אזורים משולשים נוספים שתפקידם נתון במחלוקת. מחוץ לגבולות המשולשים ומעליהם אפשר לראות קו ישר המפריד בינם לבין הטקסט שמעל. בכיוונים האחרים הלוח שבור. אין זה מן הנמנע שכל המפה הייתה מוקפת במרובע. אם אכן כך, ייתכן שגם מפה זו משלבת בין ארץ עגולה למרובעת.

79 הורובין, גאוגרפיה, עמ' 193–207, ולאחרונה: W. Horowitz, 'The Mesopotamian Wind- Star Directions and a Compass Card from Uruk', *Journal of Skyscape Archaeology* 1 (2015), pp. 200–216

80 לסיכום המופעים בספרות המסופוטמית ודיון במונח, ראו הורובין, גאוגרפיה, עמ' 298–299.

משחזור: (SAG) x radius (UŠ) x diameter (0;45) 3/4, שהיא הנוסחה לחישוב שטח של חצי עיגול.⁸¹

איור 4: BagM. Beih. 2 no. 98 and the Compass Points (W20030/121)

נוסף על עדויות אלה, יש בספרות המסופוטמית, כמו במקרא ובספרות הבית השני, דימויים של העולם כאוהל (אומנם לא תמיד ברורה צורתו). כך באנומה אליש ד, 139 מדרוך מותח (išdud) את הגובה של תיאמת כדי ליצור את השמיים.⁸² כמו כן, בספרות מיתולוגית נזכרים קשרים (*riksu, markasu, šerretu, and durmāḥu*) שנועדו להחזיק את השמיים. הצורך לקשור את השמיים מצביע על היותם יריעה שייצובה דומה לייצוב אוהל.⁸³ גם הכינוי שניתן לשמיים *ermi^danim* (החופה של האל אנו) עשוי להיות קשור לאותו הדימוי.⁸⁴

81 W. Horowitz, 'Stars, Cows, Semicircles and Domes: Astronomical Creation Myths and the Mathematical Universe', W. Horowitz, U. Gabay and F. Vukosavović (eds.), *A Woman of Valor: Jerusalem Ancient Near Eastern Studies in Honor of Joan Goodnick Westenholz*, [BPOA 8] Madrid 2010, pp. 73–85 (esp. pp. 79–80)

82 W. G. Lambert, *Babylonian Creation Myths*, Winona Lake IN 2013, pp. 94–95

83 הורוביץ, גאוגרפיה, עמ' 265.

84 A. R. George, 'Sennacherib and the Tablet of Destinies', *Iraq*, XL VIII (1986), pp. 133–136; M. Huxley, 'The Shape of the Cosmos According to Cuneiform Sources',

במקביל אפשר למצוא דימוי של היקום למבנה אבן. טקסטים שומריים מתייחסים לשמיים מלאי הכוכבים כאל 'לוח הכוכבים של השמים'. הלוח הזה מתואר כעשוי מהאבן היקרה לפיס לזולי.⁸⁵ טקסטים אחרים מתארים שלוש שכבות לשמיים שעשויות משלושה סוגים של אבנים, וכל שכבה משמשת כתקרה לשכבה שמתחתיה.⁸⁶ האופק נקרא לעיתים *išid šame* (מוסדות השמיים).⁸⁷ מונחים ארכיטקטוניים, כגון: דלתות, שערים וחלונות נפוצים מאוד לתיאור פתחי הרקיע.⁸⁸ כלומר, בדומה למקרא, גם במסופוטמיה אפשר למצוא ביטויים שונים ואיקונוגרפיה המצביעים על כך שתפיסה של ארץ מרובעת התקיימה לצד תפיסה של ארץ עגולה. גם שם היקום מדומה לאוהל או למבנה אבן. חוקרים הצביעו גם במקרה זה על קשר בין מקדשים לשמיים וליקום כולו.⁸⁹

מצרים

כמו במסורת השמית, כך גם במצרים השמיים מושווים למבנים ולבניינים, ולהפך, מקדשים נתפסים כמיקרוקוסמוס. טקסטים מביעים את התקווה שמקדשים יהיו יציבים כמו השמיים.⁹⁰ גם רכיבים מסוימים של מקדשים מושווים לרכיבים מסוימים של היקום. לדוגמה, תקרות מקדשים וקברים תוארו פעמים רבות כשמיים, ויש לכך דוגמאות רבות.⁹¹ עמודי המקדש ייצגו את עמודי השמיים.⁹² גם תיאורים ישירים של היקום כוללים שימוש במושגים ארכיטקטוניים. טקסטים מצריים מתייחסים לשערים בשמיים, כדי לאפשר מעבר של השמש, הירח והכוכבים

.189–198 (1997) 7 *Journal of the Royal Asiatic Society*; הורוביץ, גאוגרפיה, עמ' 227.

85 הורוביץ, שם, עמ' 139.

86 שם, עמ' 3–19, 244–250.

87 שם, עמ' 234–235.

88 W. Heimpel, 'The Sun at Night and the Doors of Heaven in Babylonian Texts', *Journal of Cuneiform Studies* 38 (1986), pp. 127–151; D. Ragavan, 'Entering Other Worlds: Gates, Rituals, and Cosmic Journeys in Sumerian Sources', idem, *Heaven on Earth: Temples, Ritual, and Cosmic Symbolism in the Ancient World* [Oriental Institute Seminars 9] Chicago 2013, pp. 201–221

89 J. Polonsky, 'The Rise of the Sun God and the Determination of Destiny in Ancient Mesopotamia', PhD Dissertation, Pennsylvania 2002, pp. 281–282

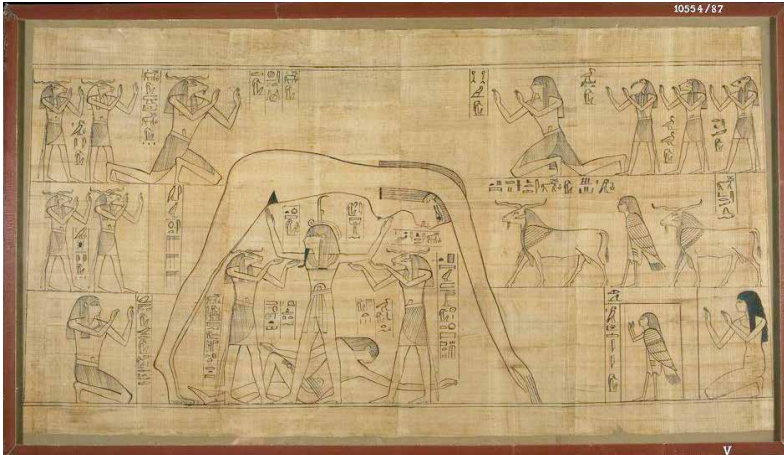
90 לדוגמה *Ancient Records of Egypt* III, 406; 545

91 *Ancient Records of Egypt* II, 601; תקרת הקבר של רעמסס השישי KV9 וקברו של אוזיריון באבירוס.

92 לדוגמה *Ancient Records of Egypt* II, 601; 899

בזריחתם ובשקיעתם וכן למעבר רוחות המתים.⁹³ על פי האמונה המצרית השמיים נתמכו בארבעה עמודים שעומדים על קצות הארץ, בכל אחת מרוחות השמיים.⁹⁴ כל אחד מארבעת בניו של הורוס עומד לצד העמודים הללו, ומייצג את כל אחד מהכיוונים (PT P 513; M 362); העולם כולו מוגדר כשטח שבין כל ארבעת העמודים; המלך אונאס נקרא 'אדון הרכוש של המקום שבין ארבעת עמודי הפפירוס' (PT W 150); ובקצות הארץ ניצבים ארבעה רכסי הרים (PT P 457).⁹⁵ אפשר למצוא גם ייצוג ויזואלי של הארץ המרובעת בדמותה של אלת השמיים, נות, שעומדת מעל הארץ, נתמכת על ידי אל האויר, שו. וריאציות רבות של התמונה הזאת שרדו ממצרים, ובהן נות מצוירת כאשה או כפרה (איור 5).⁹⁶

- 93 דוגמאות: H. Grapow, *Die Bildlichen Ausdrücke des Aegyptischen von Denken und Dichtem Einer Altorientalischen Sprache*, Leipzig 1924, pp. 24–28; R. H. Wilkinson, *The Complete Temples of Ancient Egypt*, New York 2000, pp. 76–79; שפר, מבנה העולם, עמ' 87–88; קיל, סימבוליים, עמ' 27–28, אף שבעמ' 42 הוא דוחה בפירוש את הדעה שמתאם בין מקדשים, ארונות קבורה והיקום מעיד על תפיסת היקום כמרוכב; וסטנדרוף, תמונת עולם, עמ' 1211–1213; רייט, היסטוריה של גן עדן, עמ' 15. הפניות לספר המתים (Book of the Dead) לקוחות מתוך S. Quirke, *Going out in Daylight: prt m hrw - the Ancient Egyptian Book of the Dead: Translations, Sources, Meanings*, London 2013
- 94 PT T 187; *Ancient Records of Egypt* II, 601; 899; III, 406; 545
- 95 PT, pp. 62 (no. 41), 95 (no. 22), 306 (no. 72), 429, 432, 433, 443; J. K. Hoffmeier, 'Some Thoughts on Genesis 1 & 2 and Egyptian Cosmology', *The Journal of the Ancient Near Eastern Society* 15 (1983), p. 45
- רייט, היסטוריה של גן עדן, עמ' 13–14; שפר מבנה העולם, עמ' 87.
- 96 רייט, שם, עמ' 7–9.

איור 5: נות, שו וגב בפפירוס גרינפילד⁹⁷

למעשה, רוב הייצוגים של השמיים במצרים מהאלף השני לפנה"ס והלאה (ואולי כולם) הם מרובעים.⁹⁸

נראה אפוא שתפיסה של הארץ כמרובעת התקיימה בכל רחבי המזרח הקדום, כשם שהתקיימה במקרא. על כן סביר להניח שאף על פי שמחברי ספר העירים מרחיבים ומפרטים את תיאור היקום אל מעבר למה שנשמר לנו ממקורות יהודיים קודמים, הרי הם מוסרים מסורות קדומות שהתקיימו בעם ישראל ובתרבויות הסמוכות במשך תקופות ארוכות, ולא רק מציעים הרחבה מדרשית. מסורות אלה שהתקיימו בעם ישראל מימים קדומים נמסרו במקרא רק ברמז. חידושו של ספר העירים בעניין זה אינו בתפיסת מבנה הארץ עצמה, אלא באמירה שאדם (חנוך) יכול לראות ולהבין את כל רכיבי היקום.

ספרות הבית השני ומקורות מאוחרים

התפיסה של הארץ כמרובעת נדחקה בהדרגה מפני תפיסתה כעיגול בהשפעה הלניסטית. בספר היובלים ובמגילה החיצונית לבראשית אנו מוצאים גאוגרפיה

97 פפירוס זה מצוי במוזאון הבריטי, מס' מוזאוני EA10554,87. הצילום מועתק מאתר המוזאון: http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00704/AN00704826_001_1.jpg 19.12.16.

98 שפר, מבנה העולם, עמ' 94.

שונה מהגאוגרפיה של ספר העיריים, ובה כבר ניכרת השפעת מפת העולם היוונית.⁹⁹ אין צורך לומר שכך גם המצב בספרות היהודית ההלניסטית. אולם שתי התפיסות המשיכו להתקיים במקביל לאורך זמן רב, ושרידים של התפיסה המרובעת ניכרים במקורות מגוונים. בשירות עולות השבת הביטוי 'ארבעת מוסדי רגיע' (11Q17 ח, 5). ארבע רוחות השמיים נזכרות במגוון מגילות.¹⁰⁰ כך גם יש שימוש בביטויים ארכיטקטוניים לתיאור חלקי היקום. בהקשר זה נזכרים מוסדים או מוסדות,¹⁰¹ עמודים שתומכים בשמיים (4Q403 1 I 30-46 41) ופתחים לרקיע.¹⁰² המסורת בדבר הקשר בין מבנה המקדש למבנה היקום מופיעה אפילו במקורות הלניסטיים. כך יוסף בן מתתיהו¹⁰³ ופילון האלכסנדרוני¹⁰⁴ מציעים פרשנות אלגורית

- 99 לאור העובדה שהיובלים ה-ט והמגילה החיצונית לבראשית (1QapGen) טז-יז מתארים גאוגרפיה מוכרת מהמפה היוונית של העולם, סביר להניח שהם קיבלו דרכה גם את צורתה הכללית של הארץ כעגולה. ראו כ' ורמן, ספר היובלים: מבוא, תרגום ופירושו, ירושלים תשע"ה, עמ' 37, 244-243; E. Eshel, 'The Imago Mundi of the Genesis Apocryphon', in L. LiDonnici and A. Lieber (eds.), *Heavenly Tablets: Interpretation, Identity and Tradition in Ancient Judaism* [Supplements to the Journal for the Study of Judaism 119], Leiden and Boston 2007, pp. 111-131; D. Machiela, *The Dead Sea Genesis Apocryphon: A New Text and Translation with Introduction and Special Treatment of Columns 13-17*, Leiden-Boston 2009, p. xvi (ראו סמוך להפניה להערה 6), דיוק וגוף סבורים שאפשר למצוא ראיות לתפיסה של שמיים כדוריים בספר המאורות 4Q208 (ראו D. Duke and M. Goff, 'The Astronomy of the Qumran Fragments 4Q208', *Dead Sea Discoveries* 21 (2014), pp. 176-210 and E. Ratzon, 'Methodological Issues Concerning the Astronomy of Qumran', *ibid* 22 (2015), pp. 202-209 Response to Eshbal Ratzon, "Methodological Issues Concerning the Astronomy of Qumran", *ibid* 23.1 (2016), pp. 79-87; E. Ratzon, 'Astronomy of Qumran: Further Considerations', *ibid* 23 (2016), pp. 83-95
- 100 4Q491; 4Q448 II 5-6; 4Q386 1 ii 9; 4Q386 1 i 8 || 4Q385 2, 7; 4Q381 14+5 3 100 1-3 14
- 101 4Q511 42 6; 4Q511 16 3; 4Q511 10 12; 4Q418 69 ii 9; 4Q370 I 4; 4Q184 1 4-6 101 4Q403 1 i 30-46 41; 4Q461 1 7
- 102 4Q500 1 4; 4Q405 23 i 7-10; 4Q400 1 ii 4; 4Q253 2 5; CD X 15-16; 4Q370 I 4 102 ופעמים רבות ב-4Q503.
- 103 מלחמת היהודים, ה, ה, ד (מהדורת אולמן, עמ' 466-467), וקדמוניות היהודים ג, 123, 145-146, 180-187 (מהדורת שליט, כרך א, עמ' 86-92).
- 104 חיי משה, ב, 88, 98, 117-126 (מהדורת דניאל-נטף, כרך א, עמ' 289-297).

לחפצים במקדש כמייצגים את השמיים, גלגל המזלות וכוכבי הלכת.¹⁰⁵ ההסבר האלגורי נדרש בין השאר מכיוון שהן יוספוס והן פילון כבר לא האמינו ביקום מרובע.¹⁰⁶ גם מאוחר יותר אפשר למצוא את שרידי התפיסה המרובעת. בספרות התלמודית יש התייחסות מפורשת לצורה המרובעת של הארץ. תוספתא, עירובין ד, ד-ו דנה בעירוב של עיר עגולה. במקרה זה יש לעשות לעיר זוויית כדי לקבוע את העירוב. את הצורות השונות של הערים יש להפוך לצורת ריבוע שמתאים ל'ריבוע העולם': 'מרבעה כריבוע עולם. נותן צפונה לצפון עולם ודרומה לדרום עולם'.¹⁰⁷ כברייתא המובאת בבבלי, בבא בתרא יב ע"א-ע"ב משווה ר' יהושע את העולם ל'קבה'. אפשר לדון בצורתה של קבה זו, אך רב סעדיה גאון בפירושו על ספר יצירה ב, ד מציע את הברייתא הזאת כראיה לכך שחכמים סברו שהעולם בנוי כקוביה (אף על פי שהוא מדגיש שתפיסה זו כבר אינה מקובלת בזמנו, והוא סבור שהארץ היא כדורית).¹⁰⁸ הדיון של רס"ג בקוביית העולם בא בעקבות הנחה דומה שקיימת בספר יצירה עצמו. שם מתוארים שנים עשר גבולות של העולם, שאותם מבין רס"ג בצדק כשתיים עשרה צלעות של קוביה. מובן שאין הכוונה לטעון שמקורות מאוחרים אלה הכירו את ספר חנוך, אלא שתפיסה מרובעת זו שרווחה בעם ישראל בימים קדומים, שרדה בחוגים מסוימים גם לאחר החדירה המסיבית של התפיסות היווניות שדחקו אותה.

סיכום

כל הראיות מצביעות על כך שצורת הארץ בספר העירים היא מרובעת. מחברי ספר העירים לא פיתחו תפיסה זו באופן עצמאי, אלא ירשו אותה כתפיסה שהייתה מקובלת בכל רחבי המזרח הקדום. עדויות לרעיונות אלה נמצאות גם במקרא, בכתבי היתדות, בספרות מצרית ובאיקונוגרפיה עתיקה. תפיסה זו קשורה בטבורה עם הראייה של המקדש כמיקרוקוסמוס ושל היקום כמקדש עצום. המקדש, כרוב המבנים המוכרים לנו מארץ ישראל בעת העתיקה, היה מרובע. הקישור בין היקום למקדש קשור לא רק ל'מדע' של הזמן, אלא גם לתאולוגיה (שמעולם לא הייתה נפרדת מן המדע בתרבויות אלה). הביטוי המפורש של תפיסה זו בספר חנוך מאפשר

105 לוינסון, קוסמוס, עמ' 243-245.

106 יוספוס האמין בארץ שטוחה ועגולה, ואילו פילון כבר ידע שהארץ כדורית, ראו רצון, קוסמולוגיה, עמ' 167-170.

107 תוספתא, עירובין ד, ו, כ"י וינה, אתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית. ראו גם בבלי, עירובין נו ע"א וירושלמי, עירובין ה ע"א (כב ע"ג).

108 ראו גם גב"ע צרפתי, 'קוסמוגרפיה תלמודית', תרביץ לה (1966), עמ' 141-142.

לנו כקוראים מודרניים לזהות את תפוצתה הנרחבת במקרא ובכל רחבי המזרח הקדום, שם היא נשמרה בצורה מרומזת יותר. הרעיון של ארץ מרובעת התקיים במזרח הקדום במקביל לדימויה של הארץ לדיסק שטוח. אולם בעקבות החדירה של התרבות ההלניסטית, התפיסה העגולה קיבלה בכורה, ואילו המרובעת נעלמה בהדרגה. אף על פי כן, אפשר להבחין בעקבותיה במידה רבה בספרות קומראן ובמידה הולכת ופוחתת בספרות התלמודית ובספרות יהודית מאוחרת.

רשימה הקיצורים

- J. H. Breasted and P. A. Piccione, *Ancient Records of* = Ancient Records of Egypt Egypt (Translated and edited by J. H. Breasted; Introduction by P. A. Piccione), Urbana IL 2001
- H. G. Liddell, and R. Scott, *A Greek-English Lexicon: Revised and Augmented* = LSJ throughout by Sir Henry Stuart Jones (9th ed.), with a Revised Supplement, Oxford 1996
- J. P. Allen, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Atlanta 2005 = PT
- D. H. Aaron, *Biblical Ambiguities: Metaphor, Semantics, = עמימות מקראית and Divine Imagery* [Brill Reference Library of Ancient Judaism 4], Leiden 2001
- S. Uhlig, *Das äthiopische Henochbuch*, Gütersloher 1984 = חנוך
- M. Black, *The Book of Enoch or 1 Enoch*, Leiden 1985 = בלאק, חנוך
- P. Dubovský, 'Cosmology in 1 Enoch', *Archiv orientální* 68 = קוסמולוגיה (2000), pp. 205–218
- A. Dillmann, *Das Buch Henoch Übersetzt und Erklärt*, Leipzig 1853 = דיילמן, חנוך
- W. Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography*, Second Printing, = גאוגרפיה with Corrections and Addenda; Winona Lake IN 2011
- W. Westendorf, 'Weltbild', W. Helck and W. Westenhof (eds.), = וסטנדרוף, תמונת עולם *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1986, vol. 6
- N. L. Tilford, *Sensing World, Sensing Wisdom: The Cognitive = היסוד הקוגניטיבי Foundation of Biblical Metaphors*, Atlanta 2017
- E. J. C. Tigchelaar, *Prophets of old and the Day of the End: Zechariah, = טיכלאר, נביאים the Book of Watchers and Apocalyptic*, Leiden 1996
- B. Janowski and B. Ego (eds.), *Das biblische Weltbild = תמונת העולם und seine altorientalischen Kontexte* [Forschungen zum Alten Testament 32], Tübingen 2001
- G. Lakoff and M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago 1980 = מטפורות
- A. Lods, *Le livre d'Hénoch: fragments grecs, découverts à Akhmîm (Haute- = לודס, חנוך Égypte) publiés avec les variantes du texte éthiopien*, Paris 1892

- J. D. Levenson, 'Cosmos and Microcosm', L. M. Morales (ed.), *Cult = קוסמוס and Cosmos: Tilting Toward a Temple-Centered Theology*, Leuven–Paris–Walpole MA 2014, pp. 227–247 (reprinted from *Creation and the Persistence of Evil: The Jewish Drama of Divine Omnipotence*, San Francisco 1988, pp. 78–99)
- J. T. Milik with collaboration of M. Black, *The Books of Enoch: = מיליק, ספרי חנוך Aramaic Fragments of Qumran Cave 4*, Oxford 1976
F. Martin, *Le Livre d'Hénoch*, Paris 1906 = חנוך = מרטין, *Le Livre d'Hénoch*, Paris 1906
- O. Neugebauer, 'The "Astronomical" Chapters of = נוניגבאואר, הפרקים האסטרונומיים the Ethiopic Book of Enoch (72 to 82)', M. Black, *The Book of Enoch or 1 Enoch*, Leiden 1985
M. A. Knibb, *The Ethiopic Book of Enoch*, vol. 2, Oxford 1978 = ניב, חנוך האתיופי
- G. W. E. Nickelsburg, *Enoch 1: A Commentary on the Book of 1 = ניקלסבורג, חנוך א Enoch, Chapters 1–36; 81–108* [Hermeneia], Minneapolis MN 2001
- G. W. E. Nickelsburg and J. C. VanderKam, *1 Enoch 2 = ניקלסבורג וואנדרקאם, חנוך א 2* [Hermenia], Minneapolis MN 2011
R. H. Charles, *The Book of Enoch, or 1 Enoch*, Oxford 1912 = צ'ארלס, חנוך
- K. Coblenz-Bautch, *A Study of the Geography of 1 Enoch = קובלנץ באוץ, גאוגרפיה 1 Enoch* 17–19, Leiden–Boston 2003
- O. Keel, *The Symbolism of the Biblical World: Ancient Near Eastern = קיל, סימבוליזם Iconography and the Book of Psalms*, (translated by T. J. Hallett) London 1978
- J. E. Wright, *The Early History of Heaven*, New York 2000 = רייט, היסטוריה של גן עדן
- P. Ricoeur, *The Rule of Metaphor: Multidisciplinary Studies of the = ריקור, המטאפורה Creation of Meaning in Language*, Translated by R. Czerny, with K. McLaughlin and J. Costello, Toronto 1977
- E. Ratzon, 'Garden of Eden – Paradise', L. T. Stuckenbruck and D. M. = רצון, גן עדן Gurtner (eds.), *T&T Clark Companion to Second Temple Judaism*, London–New York 2019, vol. II, pp. 282–284
- E. Ratzon, 'Placing Eden in Second Temple Judaism', M. Ahuvia = רצון, מיקום גן עדן and A. Kocar (eds.), *Placing Ancient Texts: The Ritual and Rhetorical Use of Space*, Tübingen 2018, pp. 15–51
- E. Ratzon, 'Cosmology', L. T. Stuckenbruck and D. M. Gurtner = רצון, קוסמולוגיה (eds.), *T&T Clark Companion to Second Temple Judaism*, London–New York 2019, vol. II, pp. 160–163
- רצון, תפיסת מבנה היקום = א' רצון, תפיסת מבנה היקום בספר חנוך, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב תשע"ב
- H. Schäfer, 'Weltgebäude der alten Ägypter', idem (ed.), *Ägyptische = שפר, מבנה העולם und heutige Kunst*, Berlin 1928, pp. 87–88